

АБДУЛХАЙ АБДУЛЛАЕВ

СУРИЯ РОМАНЧИЛИГИ
ТАРАҚҚИЁТИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ

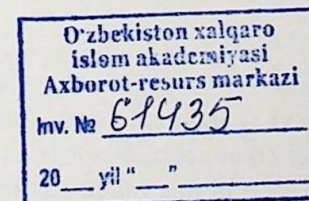
821
А-11

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АБДУЛЛАЕВ АБДУЛҲАЙ
БОЛТАБОВЕВИЧ

**СУРИЯ РОМАНЧИЛИГИ
ТАРАҚҚИЁТИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

(монография)

Тошкент - 2020

Абдуллаев Абдулхай Болтабоевич, Сурия романчилиги тараққиётининг хусусиятлари. – Т., 2020.

Ушбу монографияда XX аср иккинчи ярмидан кейин Сурия романчилиги тараққиётининг асосий тамойиллари ва ўзига хос жиҳатлари тадқиқ этилган бўлиб, араб адабиётининг ривожланишини ўрганаётган тадқиқотчилар, магистрантлар ва талабаларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

*филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент Х.Х.Хамидов*

Тақризчилар:

*филология фанлари доктори, профессор З.М.Исломов
филология фанлари доктори, профессор Ш.Шомусаров*

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Кенгашининг
2020 йил 26 декабрдаги 8-сонли қарори билан
нашрга тавсия этилган.

© Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2020.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси охириги йилларда ўзининг маънавий-маърифий, интеллектуал қадриятларини тиклаш, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳаларда туб ўзгаришларни амалга оширмоқда. Жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сиёсатида Ўзбекистон дунёнинг барча мамлакатлари, Ғарб ва Шарқ давлатлари, шу жумладан, араб мамлакатлари билан ҳам ҳар томонлама ҳамкорликни тобора кенгайтириб келмоқда.

Мамлакатимиз ўз ташқи сиёсатида тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, мафкуравий қарашлардан қатъи назар ҳамкорлик йўлида очиқлик, умуминсоний қадриятларга садоқат, тинчлик ва хавфсизликни сақлаш тамойилларидан келиб чиқади.

Мамлакатимиз миқёсида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар даврида адабиёт ва маънавият давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Дунё мамлакатлари билан турли соҳаларда ўзаро алоқалар тобора ривожланаётган бугунги кунда ҳар бир миллатнинг қиёфасини белгиловчи мезонлардан бири бўлган адабиёт масалаларини ўрганиш ўша халқнинг турмуш тарзи, маънавий қадриятлари, руҳияти билан боғлиқ билимини оширишда муҳим омилдир. Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси¹ давлат дастурида устувор йўналиш сифатида белгилаб қўйилган илмий-тадқиқот ишларини рағбатлантириш ва инновация фаолиятини такомиллаштириш адабиётшунослик соҳасида илмий изланишлар кўламини янада кенгайтириш учун қўшимча имкониятлар яратди. Ушбу стратегик вазифалар адабиёт-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи. 2017.8 февраль № 28 (6722).

шунослик, хусусан, бошқа халқлар адабиётлари қаторида араб адабиётини ўрганиш соҳасида ҳам чуқур изланишлар олиб боришни тақозо этмоқда.

Глобаллашган бугунги дунёда ҳеч қайси мамлакат “ўз қобиғига бурканган” ҳолда тараққий этиши мумкин эмас. Мамлакатимиз ташқи сиёсатда, авваламбор, маънавий соҳада, илм-фан, маданият, таълим ва ахборот соҳасида интеграция бўлишини ёқлайди. Ота-боболаримизнинг қадимги маданиятига оид барча улуг қадриятларни тиклаш, буюк меросимизни дунё цивилизацияси эришган барча ютуқлар билан бирлаштириш – бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси олиб бораётган сиёсатнинг ажралмас қисмини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йил 7-8 август кунлари Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига табригида “Бугунги кунда Ўзбекистон ўз тараққиётининг янги, юксак босқичига қадам қўймоқда. Биз миллий тикланишдан – миллий юксалишга эришишни ўз олдимизга энг муҳим ва устувор вазифа қилиб қўйдик. Бу улуг мақсадга эса жаҳон аҳли билан ҳамжиҳат ва ҳамкор бўлиб яшаш, очиқ демократик жамият қуриш, ҳаётимизда миллий ва умумбашарий қадриятларга ҳурмат туйғусини янада кенг қарор топтириш орқалигина эришиш мумкинлигини биз яхши англаймиз” дея таъкидлар экан, илм ва ижод аҳлини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, китобхонлик маданиятини ошириш каби вазифалар давлат сиёсатининг устувор йўналишига айлангани, Ўзбекистонда “Адабий дўстлик – абадий дўстлик” деган чуқур маъноли тамойилга амал қилган ҳолда, жаҳон адабиётининг дурдона асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ва нашр этиш масаласига ғоят жиддий эътибор қарати-

лаётгани, юртимизда дунё адабиётининг бебаҳо мулки бўлган минг-минглаб асарлар таржима қилиниб, китобхонлар қалбидан жой олганини алоҳида таъкидлаган эдилар¹.

Ушбу йирик халқаро тадбир иштирокчиларига йўланган табрикда юртбошимиз бундан юз йил муқаддам буюк ўзбек шоири Абдулҳамид Сулаймон ўғли – Чўлпон “Адабиёт яшаса, миллат яшар!” деган оташин даъват билан майдонга чиққанлигига алоҳида урғу бериб, ҳаёт ва тарих синовларидан ўтган теран маъноли бу сўзлар бугун ҳам ўз аҳамияти ва қимматини йўқотмагани, дарҳақиқат, адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшашини айтган эдилар².

Шундан келиб чиқиб, ўзбек олимлари нафақат миллий маънавий меросимизни ҳар томонлама ва чуқур ўрганишга, балки дунёдаги бошқа халқларнинг муҳим маданий ютуқларини ўзлаштиришга ҳам эътибор қаратмоқдалар. Шу нуқтаи назардан араб халқлари бадиий адабиёти соҳасидаги сўнгги ютуқлар тадқиқотчиларда алоҳида қизиқиш уйғотади, чунки бизни улар билан нафақат ўтмишдаги ягона исломий минтақавий маданият бирлаштириб туради, балки янги даврнинг кўплаб муштарак муаммолари, хусусан, яқин ўтмишдаги мустамлака сарқитларини бартараф қилиш, одамларни ўз-ўзини англашнинг янги даражасида ўсиши, ҳозирги дунё ҳамжамиятида ўз мамлакати ва халқи учун муносиб ўринга эришиш имкониятининг таъминланиши ҳам бирлаштиради.

XX асрнинг 50-йиллари ўрталаридан 70-йиллари охиригача бўлган давр араб адабиёти тарихида, хусусан, Сурия адабий тарихида муҳим ўрин тутади. Ушбу даврни араб-мусулмон адабиёти анъаналаридан узоқлашиш даври

¹ “Ўзбек адабиёти ва санъати” газетаси, 2018 йил 8 август, №32-33.

² Ўша ерда.

деб аташ мумкин. Бу даврда анъанавий элементлар ҳали тўлиқ сиқиб чиқарилмаган, Европа маданиятининг ютуқлари эса соф миллий эстетик дидлар ва қарашлар филтридан ўтган. Бизнингча, бу давр араб дунёсидаги адабий жараённинг ривожланишнинг типологиясини тушуниш учун жуда муҳим. Мамуннинг ҳаққонийлиги ва воқеликнинг ҳар қандай ҳодисасини ижтимоий-ахлоқий ва эстетик қадриятларга айлантиришга уриниш – булар эҳтимол сўз бораётган давр адабиётининг икки асосий хусусиятидир¹.

XX аср араб мамлакатлари адибларининг асарларига диққат билан назар ташланса, аввало, уларнинг мавзуси, кўтарилган муаммолар ва муаллифларнинг бадиий манералари қанчалик хилма-хил эканлигини кўриш мумкин. Араб танқидчиларининг фикрича, адабиёт, айниқса, роман жанрининг ижтимоий аҳамияти беқиёс даражада ўсди, китобхонларнинг романга бўлган қизиқиши ортди. Араблар эътироф этган, умумараб минтақасида тан олинган бутун бир адиблар авлоди юзага келади. Булар сирасига мисрлик Ҳамал ал-Ҳитоний, Юсуф ал-Қуайд, суриялик Ханна Мина, Хоний ар-Роҳиб, фаластинлик Ҳасан Канафоний, Эмил Ҳабибий, ироқлик Ғойиб Туама Фармон, Абдурахмон Мажид ал-Рубойй, суданлик Солиҳ ат-Тойиб, жазоирлик Ваттор ат-Тоҳир ва Абдулҳамид ибн Ҳадук ва бошқаларни киритиш мумкин. Санаб ўтилган ёзувчилардан ҳар бири нафақат ўз мавзуси, балки ўзига хос ёзув услуби, ўз дунёқараши, нуқтаи назарига эга. Бу ёзувчиларнинг ҳар бири ўзига хос, фарқли.

¹ Ушбу фикр В.Н.Кирпиченконинг «Современная египетская проза. 60-70 годы» (–М. «Наука», 1986), шунингдек. З.И.Левиннинг «Развитие арабской общественной мысли» (–М., «Наука», 1971) ва А.А.Долинининг «Очерки истории арабской литературы нового времени» (Египет, Сирия) (–М. «Наука», 1973) номли тадқиқотларида анча батафсил кўриб чиқилган.

Уларнинг умумий, ўхшаш жиҳатлари борми? деган савол туғилади. Бу уларнинг барчаси учун умумий бўлган, услуб бирлиги эмас, албатта, ёзиш услуби ҳам эмас, юқорида айтиб ўтилганидек, ўтган аср одамлари ҳаётининг энг муҳим томонларига мурожаат қилишларида, ва шу билан бирга, муаллифлар риоя қиладиган ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг барқарор тизимида¹. XX аср охири араб адабиётида реализм ҳукмронлик қилар эди, ва бу нарсa китобхон билан мулоқот ўрнатишнинг ягона йўли эканига ишонч ҳосил қилиш учун кўплаб нотўғри тушунчаларни бартараф этиш керак эди.

Реалистик йўналиш Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда ривожланди. Ўтган асрнинг 70-йилларида у кекса авлод ёзувчиларнинг беназир истеъдодларини намоиш этган ҳолда тобора ривожланиб борди (Х.Мина, Н.Маҳфуз, А. ар-Рубойй) ва ўрта ва ёш авлод ёзувчилари гуруҳининг миллий, биринчи навбатда реалистик анъаналарни ўрнатишга бўлган иштиёқ юзага келди (Ҳасан Канафоний, Солиҳ ат-Тойиб, Рифқат ас-Саид, Ҳамал ал-Ҳитоний, Абдурахмон Муниф). Ижтимоий адабиёт, реалистик адабиётга қизиқиш тобора ортиб борди, турли муаммолар, мавзулар, жанрларни ривожлантиришда тўпланган тажрибани англаш ва сўнгги йилларда унутилган бўлиб кўринган адабиёт, ижтимоий типлар ва ҳаётнинг ижтимоий қатламлари, масалан, ишчилар, деҳқонлар ҳаётига, оддий одамлар ҳаётига бўлган қизиқиш юксалди.

Авлодлар бадиий тарихни ўнлаб йиллар, одатда асрлар, ҳатто бутун бошли юз йилликларни камдан-кам

¹ Таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 60-йиллари охири ва 70-йиллари бошида араб адабиётларида намоён бўлган бу тенденцияни аксарият ёзувчи ва мунаққидлар самарасиз деб англаганлар (бу ерда Ғарбий Европа эгзистенциалистик романи тажрибасига йўналтирилган, ҳозирги замон муаммоларидан узоқ, мавҳумлашган, ўта ниқобланган адабиёт кўзда тутилмоқда).

ҳолларда ҳисоблайдилар: Антик давр, Уйғониш даври, Барокко. Худди шунингдек, бир кун келиб бизнинг давримиз адабиёти ҳақида шундай дейишади – Йигирманчи аср. Вақт деган нарсa ўзининг шафқатсиз ҳукмини ўқийди, шубҳасиз энг бебеаҳо асарлар адабиёт тарихига муҳрланади. Нима унутилади-ю, нима сақланиб қолади, буни олдиндан айтиш қийин, лекин ҳозирги адабий ҳаётдан бироз четга чиқиб, маълум даражада эҳтимолийлик билан шуни тахмин қилиш мумкин: ўтган бутун аср давомида сўнгги давр араб дунёси адабиётида шоҳ асарлар сони кўп бўлмаган. XX аср 50-80-йилларда Сурияда ҳаёт чоғида классикка айланган адиб Ханна Мина ижод қилди. Ҳозирга қадар унинг ўрнини босадиган муносиб адиб кўзга кўринмайди. Назаримизда, Х.Минанинг тажрибаси адабиёт хотирасида “ўрнашиб”, бадий тафаккур ҳаракатининг зарур қисми бўлиб қолади. Бўлажак “чўққи”лар шаклланишидан олдин ички, унчалик сезилмайдиган адабий асарларнинг тўпланиши даври келади. Адиб Исҳоқ, ал-Кавокибий, энди, эҳтимол, фақат мутахассисларни қизиқтиради, аммо уларнинг ижоди Н.Маҳфузнинг келишига замин тайёрлади.

Ушбу тадқиқотда фақат суриялик ёзувчи Х.Мина ижодини таҳлил қилиш билан чекланиб қолинмайди, балки араб адабиётшуносларининг ёзувчи ҳақидаги танқидий тадқиқотларига эътибор қаратишга ҳаракат қилинади. Чунки танқид ва адабиётшуносликни адабиёт тарихининг ажралмас таркибий қисми деб ҳисоблаш мумкин. Маълум бир даврга оид бутун бошли адабий-ижодий ҳаётнинг ҳеч бўлмаганда бир ёзувчи қаламига мансуб асар мисолида ҳар томонлама ўрганилишини, танқидни ҳар томонлама ўрганмасдан амалга ошириш имконсиз, чунки бусиз адабий жараённинг содда ва жўн бўлиб қолиши муқаррардир.

Замонавий араб насрини ўрганиш, унинг асосий тараққиёт босқичларини чуқур илмий ёритиш, жумладан, Сурия адабиётидаги роман жанрининг хусусиятларини

аниқлаш энг долзарб ва кўп қиррали муаммо ҳисобланади. Хусам ал-Хатиб (“Маданий ва ижтимоий-сиёсий юксалиш даври Сурия романи”), Муҳсин Жасим Али ал-Мусавий (“Замонавий араб адабиётида араб халқининг озодлик ва тинчлик учун кураши мавзуси”), Аднан ибн Зурайл (“Арабларнинг замонавий романида”), Умар ал-Даққоқ (“Замонавий Сурия адабиёти”), Муртоз Абдулмалик (“Замонавий араб романини ўрганишга кириш”), Аднан ибн Зурейл (“Сурия ҳикояси”) каби араб адабиётшунос ва танқидчилар Сурия романнавислигининг ривожланиши муаммоларига алоҳида эътибор қаратганлар. Китобнинг бир бобини муаллиф Сурия романнавислигига бағишлаган¹.

Шу ўринда қайд этмоқ жоизки, бу илмий ишларнинг барчасини ягона хусусият бирлаштириб туради. Тадқиқотларнинг муаллифлари кўпинча бадий асарлар поэтикасини тадқиқ этмасдан ва таҳлил қилмасдан асарлар мазмунини батафсил баён қилишга уринадилар. Баъзан композиция, услуб, асарнинг тили, бош қаҳрамон образи, муаллифнинг позицияси ва умуман, таҳлил қилинаётган бадий асар олдига қўйилган муҳим вазифалар ва бу билан боғлиқ бошқа муаммолар эътибордан четда қолади.

Сўнгги даврларда роман жанри араб танқидчилари, адабиётшунослари ва ёзувчиларининг эътиборини торта бошлади. “Ал-Маърифа” (1980 йил октябрь), “Ат-Ториқ” (1981 йил август) ва “Ал-Мавқиф ал-Адабий” (1982 йил январь) журналларининг Сурия адабиётида роман жанрини ривожлантиришга бағишланган махсус сонлари ҳам буни тасдиқлайди.

Таниқли араб адиби Набил Сулаймон ўзининг “Танқид ва Сурия романи” (1981) номли мақоласида шундай ёзади:

¹ Тадқиқотда арабча матн таржима қилиб берилди. Агар таржима бизга оид бўлмаса, бу тегишли тарзда таъкидлаб кетилади. عدنان بن نزيل، أدب القصة في سورية. بيروت

“Сурия романи ҳозирга қадар адабиётимизда ҳукмронлик қилиш мавқени эгаллашга даъвогарлик қилувчи мустақил жанр сифатида ўз ўрнини топгани йўқ. Шеър ва ҳикоя жанрлари турли авлод ўқувчиларининг эътиборини ўзига жалб қилмоқда. Романга келинса, ушбу жанр профессионал бўлмаган ёзувчилар учун имтиёз ҳисобланади, чунки улар учун адабиёт иши қўшимча машғулоти саналади. Роман ёзиш билан эса атиги бир неча профессионал ёзувчи шуғулланади, бироқ уларнинг ушбу жанр устида олиб борадиган ишлари баъзан йиллар мобайнида тўхтаб қолади”¹.

Яна бир таниқли суриялик ёзувчи Абдусалом ал-Ужайлийнинг таъкидлашича, турли ёзувчилар ижтимоий воқеликни турли шаклларда ифодалайдилар. Баъзи роман муаллифлари воқеликни худди суратга тушираётгандек акс эттириш билан чеклансалар, бошқалари эса ҳаётдан завқ олиб, уни турли рангларда тасвирлайдилар. “Яна бир гуруҳ муаллифлар эса унинг камчиликларини кўриб, танқид қилишади. Ёмон иллатлардан халос бўлиш йўлини улар мавжуд воқеликдаги ёвузликларга қарши курашда кўрадилар ва ундаги энг яхши хусусиятларни сақлаб қолишни ёқлаб чиқадиладар. Яна шундай ёзувчилар борки, улар учун атрофдаги олам билан ўзаро муносабат ундан қочишни англатади, улар ҳаққоний ҳаётдан узоқ нарсалар ҳақида ёзадилар. Ўзим ҳақимда айтишим мумкинки, мен воқеликни рад этадиган ёзувчиларданман, баъзида мен уни пушти рангда кўраман, аммо у менга баъзан қора рангда кўринади. Ҳаётнинг ёрқин томонлари ҳам бор, мен унда қувончу шодлик борлигини инкор этмайман... лекин умидсизлик, тушкунликка тушиш учун сабаб кўпроқдек туюлади менга, ёки менинг кўзимга жамият ҳаётининг қоронғу томонлари кўпроқ ташланади. Агар қайғуларимнинг сабаблари менга маълум бўлса, унда мен ёмон-

ликларни йўқ қилиш ёки ҳеч бўлмаганда уларни юмшатиш учун ишлай оламан. Масалан, мен бадавийлар (сахро одами) муҳитида қасос, қишлоқдаги қоқоқлик, учинчи дунё мамлакатларидаги ҳукмдорларнинг золимликлари ҳақида ёздим¹.

Ал-Мавқиф ал-Адабий (1982 йил январь) деб номланган бошқа бир журналда Ҳусам ал-Хатибнинг “Сурия романининг миллий ўзига хосликлари”², Аднан ибн Зурайлнинг “Суриядаги араб романининг шакли ва мазмуни”³, Самар Руҳий ал-Файсалнинг “Сурия тарихий романида “Сирлар” шакли”⁴, Ханна Аббуднинг “Сурия романида қаҳрамон образи”⁵, Муҳаммад Мунқиз ал-Ҳошимийнинг “Сурия романида романтизм” сингари адабиётшунослик ва танқидчилик йўналишида ёзилган мақолалари нашр этилган. Шундай қилиб, роман жанри замонавий сурия танқидчилигида кенг кўламда ўрганилмоқда. Бу бутун араб дунёси ижтимоий ҳаёти, хусусан, Сурияда юз берган ижтимоий ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ.

Академик И.Ю.Крачковский⁶, А.Е.Кримский⁷ ва бошқалар асос солган араб адабиётини ўрганиш анъаналари ҳозирги вақтда А.А.Долинина⁸, И.К.Усманов¹, В.Н.Кирпичен-

¹ مجلة الموقف الأدبي، دمشق، 1982، كانون الثاني. ص. 138-139.

² د. حسام الخطيب، تبعات قومية في الرواية السورية، مجلة الموقف الأدبي، دمشق، 1982، كانون الثاني. ص. 9.

³ عدنان بن ذريل، القرائن و المعنى في الرواية العربية السورية، مجلة الموقف الأدبي، دمشق، 1982، كانون الثاني. ص. 20.

⁴ سمر روجي الفيصل، شكل السيرة في الرواية العربية السورية، مجلة الموقف الأدبي، دمشق، 1982، كانون الثاني. ص. 40.

⁵ حنا عبود، صورة البطل في الرواية السورية، مجلة الموقف الأدبي، دمشق، 1982، كانون الثاني. ص. 66.

⁶ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.3. М. - Л., 1956.-С. 470.

⁷ Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX - начало XX века. М., Наука, 1971. - С. 794.

⁸ Долинина А.А. Заметки о египетской литературе нового и новейшего времени//Фольклор и литература Африки. М., 1970; Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и

ко², Э.А.Ализода³, М.Х.Акбарова⁴ ва бошқа тадқиқотчилар, замонавий араб адабиётшунослар олимлари томонидан аъло даражада ривожлантирилмоқда. Улар томонидан янги араб адабиёти муаммоларини ўрганишга бағишланган қимматли илмий асарлар ёзилган.

Сурия адабиётига бағишланган қатор илмий ишлардан бири сифатида А.А.Долининанинг 1968 йилда нашр этилган “XIX аср сўнгги чораги ва XX асрда Миср ва Сурия публицистикасига бағишланган янги давр араб адабиёти тарихи (Миср ва Сурия)” монографиясини алоҳида кўрсатиш мумкин (1870-1914). Ушбу китобда сўз бораётган даврнинг умумий тавсифи, шунингдек, йирик ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги очерклар берилган бўлиб, муаллиф ўйлаган араб маърифатпарварлик адабиёти ҳақидаги очеркларнинг биринчиси ҳисобланади. Айнан публицистикада араб ижтимоий тафаккури тарихи-

даги қарама-қаршиликлар ҳам ёрқин акс эттирилган, адабий услубни янгилаш учун кураш бўлмаганида у йиллар араб адабиётининг бутун тарихи тушунарсиз бўлиб қолар эди. XIX асрнинг сўнгги чораги ва XX аср бошларида Миср ва Суриянинг бир қатор йирик ёзувчиларининг фаолияти бевосита публицистика билан боғлиқ. Шу сабабли, муаллиф ўша давр публицистикасининг умумий тавсифи билан чекланиб қолмайди, аксинча унинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий қарашлари ва унинг энг обрўли вакилларининг адабий фаолияти очеркларини беришни зарур деб ҳисоблайди.

А.А.Долининанинг “Янги давр араб адабиёти тарихидан очерклар” номли китоби Миср ва Сурия адабиётига бағишланган бўлиб, ўз даврининг маърифатпарварлик романи сифатида эътироф этилган. Маърифатпарварлик даври сифатида таъриф этилган 1870-1914 йилларга бағишланган китобда муаллиф бадий наср жанрларини таҳлил қилиб, уларни араб жамоатчилик фикрининг асосий йўналишлари билан чамбарчас боғлайди. Бу йўналишлар араб Шарқининг тарихий тараққиёти билан боғлиқ бўлиб, анъаналар ва европалик таъсирнинг ўзаро таъсирини очиб беради, маърифатпарварлик романи жанрининг энг йирик вакилларининг ижодларини кўриб чиқади.

Ҳикоянинг шаклланиши ва ривожланиши йўллари тадқиқига бағишланган Сурия ҳикоянавислиги ҳақида М.Х.Акбарованинг (1975) илмий тадқиқотини эслаб ўтиш керак бўлади. Тадқиқотда прогрессив суриялик ҳикоянавис ёзувчиларнинг асарлари таҳлил қилинади, Сурия адабиёти тараққиётига ўз таъсирини кўрсатган ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар ўрганилади.

Собиқ Совет Иттифоқи давридаги олимларининг замонавий араб адабиётининг ўзига хос муаммоларини ўрганишдаги хизматларини таъкидлаган ҳолда шуни ҳам

Сирия). М., Наука, 1973,- С.272; Предисловие, Арабская романтическая проза XIX-XX веков. М., 1981.- С. 5-22.

¹ Усманов Н.К. Проза Тауфика аль - Хакима. М., Наука, 1979.- С.114.

² Кирпиченко В.Н. В поисках своего лица (современный египетский роман) // Иностранная литература. 1983. № 9; Возмужание героя (Заметки о египетском реалистическом романе второй половины 60-70-х годов) // Литература стран зарубежного Востока 70-х годов. 1982.- С.311; Выбор пути Предисловие // Нагиб Махфуз. Избр. романы. 1990; Египетская проза 60-70-х гг. (В поисках путей и форм художественного освоения действительности). Автореферат диссертации. М., 1986; Новеллистика «Новой волны в Египте» // Идеологическая борьба и современные литературы зарубежного Востока. 1977.- С. 274-295; О путях развития реализма в египетской прозе // Народы Азии и Африки. 1976.- № 5; Современная египетская проза.60-70-е годы. М., Наука, 1986. - С. 295; Юсуф Идрис. М., Наука, 1980. - С. 207.

³ Ализаде Э.А. Египетская новелла. М., Наука, 1974.- С. 152; Ализаде Э.А. Махмуд Теймур. М., Наука, 1983.- С. 182.

⁴ Акбарова М.Х. Сирийский рассказ. Т., Фан, 1975.- С. 68. Актуальные проблемы изучения литератур Африки. Сб. ст. М., Наука, 1969.- С. 168.

таъкидлаш керакки, "совет" адабиётшунослиги фани билан ҳамкорлик ғоявий нуқтаи назаридан назарий жиҳатдан мукамал бўлган, араб мамлакатларининг бир қатор олимларига ҳам таъсир кўрсатган. Бу эса Алауддин Мажид Салимнинг 1979 йилдаги "Совет адабиёти ва Суриянинг замонавий ёзувчилари ижоди" мавзуидаги номзодлик диссертацияси, Муҳаммад Абдо ан-Нажарийнинг 1980 йилдаги "М.Горький ва замонавий араб адабиёти" мавзусидаги диссертацияси каби тадқиқотларни юзага келтирди. "Совет адабиёти ва 50-йиллардаги Сурия насрининг ривожланиши" тадқиқотида муаллиф Ханна Мина, Анис ал-Матнийнинг (1982) романнавислигида рус ёзувчиси М.Горький анъаналари қисқача кўриб чиқилади. Тадқиқотда собиқ совет адабиётининг араб адабиётига таъсири муаммолари кўриб чиқилган. Саммак Файсалнинг 1983 йилдаги "Замонавий Сурия романидаги реалистик йўналиш" мавзули диссертациясида Сурия романидаги реалистик йўналиш умумлаштирилиб, тадқиқ этилган.

Сўнгги тадқиқотда йирик фактик материал асосида 1979 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган Сурия насрининг энг муҳим жанри ҳисобланган роман жанрининг ярим асрлик тараққиёт йўли реализмга мувофиқ кўриб чиқилган. Сурия романига классицизм, романтизм ва реализм йўналишларининг таъсири даражаси белгиланган, умуман реалистик тенденциянинг чуқурлашиши ва реализм тамойилларига асосан ёзилган илк романларнинг пайдо бўлиши кўрсатиб берилган, хусусан, тарихий, ижтимоий, ижтимоий-маиший романларнинг турлари аниқланган.

Замонавий Сурия адабиёти ҳануз етарли даражада ўрганилмаган. Ҳозирга қадар бирорта монографик тадқиқот амалга оширилмаган, Сурия адабиётида роман жанрининг юзага келиши муаммоси ҳал этилмаган, Сурия

насрининг миллий ўзига хослиги масаласи кун тартибига қўйилмаган.

Хусам ал-Хатиб, Муҳсин Жасим Али ал-Мусавий, Муртоз Абдулмалик, Аднан ибн Зурейл ва бошқа араб адабиётшуносларининг бир қатор асарлари Сурия адабиётида роман жанрининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган. Бироқ азалий анъаналарга кўра, юзага келган тасаввурлар таъсирида адабиёт тарихидаги муайян давр тавсифи берилган умумий шарҳларнинг муаллифлари етакчи ёзувчиларнинг ишлари билан боғлиқ материаллардан тўла фойдаланишдан ўзларини тийганлар. Бу ёзувчиларнинг ижодий амалиётларида адабий жараённинг муҳим хусусиятлари ва объектив қонуниятлари чуқур ва ёрқин намоён бўлган, деб ўйлаймиз.

Шундай қилиб, урушдан кейинги давр Сурия адабиёти тараққиётининг асосий тенденцияларини аниқлаш ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади этиб белгиланди. Ушбу тадқиқотда биз Суриянинг энг йирик ёзувчиси Х.Минанинг ижодида умуман араб дунёсига хос адабий жараённинг муҳим типологик хусусиятлари чуқур ва ёрқин жиҳатлари билан намоён бўлганлигини кўрсатишга ҳаракат қилинди. Назарий вазифалардан ташқари, ёзувчининг монографик портрети қуйидаги аниқ вазифаларни олдиндан белгилашни тақозо этди:

Х.Минанинг Сурия адабиёти тараққиётида тутган ўрни ва ролини белгилаш;

ёзувчи асарларининг сюжет ва композицион хусусиятларини аниқлаш;

ёзувчи услубининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш.

Ҳар бир даврда дунёда кечаётган ҳодисаларни ўрганишда ўзига хос назарий ёндошувлар бўлади. Яқинда, ярим асрдан кўпроқ вақт давомида биз, собиқ Совет Иттифоқининг кучли мафкурага асосланган жамиятида

тарбия топган адабиётшунослар, ўзимизнинг ҳам, бошқа халқларнинг бадиий маданиятини умумий методологик маънода ўрганар экан, “диалектик материализм” дея номланган тамойиллардан келиб чиққан ҳолда санъат олами-нинг бутун ўзига хосликларини “социалистик” ёки “буржуа реализми” қобиғига тиқишга уриндик. Бугунги кунда тоталитар мафкуранинг мажбурий шартлари ўтмишда қолди. Шунга қарамай, ҳар қандай жиддий илмий изла-нишда аниқ, умумназарий қоидалар ва умумметодологик ёндашувларсиз иш олиб бориш имконсиз. Агар илгари сиёсатчилар биполяр (икки қутбли) дунё тамойилларидан келиб чиққан бўлишса, XXI аср бошларига келиб, инсоният бизнинг дунёмизнинг кўп қутблилик тамойилини эътироф этиш зарурлигини англай бошлади. Бу дунёда халқлар кўпроқ эркинликка, ўзаро бир-бирини тушуниш ва маънавий тараққиётга интилмоқда, зўравонлик ва диктаторлик, жохиллик ва ақидапарастликни рад этмоқда.

Ушбу кўп қутбли дунёда шахснинг маънавий дунёси, мустақил қадрият ва ҳар бир инсоннинг хилма-хил манфаатлари биринчи ўринда туради. Ушбу умуминсоний принципдан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон ўз тараққиё-тида демократияни, очиқ жамиятнинг тамойилларини кенгайтириш орқали ҳаракат қилмоқда. Айнан барча халқларнинг барча даврларда бадиий адабиётларида ҳар бир инсон ҳаётининг қадр-қиммати алоҳида таъкид-ланган. Шу маънода араб халқларининг замонавий адабиётлари ҳам бундан мустасно эмас.

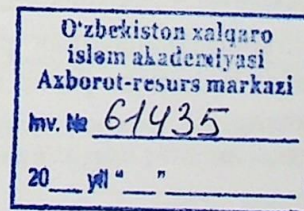
Тадқиқот жараёнида адабиётда содир бўлаётган ҳаётий жараёнларнинг барча макон ва замон ичидаги ўзгаришларда кўриб чиқилиши лозим бўлган ҳолатлар асосий концептуал ғоядир. Араб адабиётининг ўзига хос муаммоларини ўрганишда М.Акбарова, Р.Ходжаева, А.Долинина, З.Левин каби шарқшунос-филологларнинг

тадқиқотларида ишлаб чиқилган қонуниятларнинг объектив тарихий таҳлил усулидан фойдаланилган.

Ушбу тадқиқотнинг янгилиги урушдан кейинги йилларда Сурия адабиёти тараққиётининг асосий тенден-циялари аниқлангани, Сурия адабиётидаги романларнинг бадиий ва таркибий таҳлили амалга оширилгани, таниқли суриялик романист Ханна Миннинг адабий ва илмий мероси ўрганилгани ва унинг сурия романнавислиги тараққиётидаги муҳим ўрни ва роли аниқлангани, Ханна Мина романларининг сюжет-композицион услуб хусуси-ятлари очиб берилганлигида намоён бўлади.

Тадқиқотда чиқарилган хулосалар араб тарихи, хусусан, XX аср Сурия адабиёти бўйича университетда ўқи-тиладиган маъруза курсларида, шунингдек, Сурия адабиё-ти тарихини ёзишда, умумжаҳон адабий жараёни тараққиётини ўрганишда, бундан ташқари Ғарб ва Шарқ адабиётининг ўзаро таъсири ва муносабатларида қўл-ланилиши мумкин.

Ханна Минанинг 1945-1975 йилларда яратилган ба-диий асарлари, хусусан, унинг машҳур “Мовий чироқ” (1954), “Елкан ва бўрон” (1966), “Деразадан ташқарида қор ёғмоқда” (1969) “Булутли кунда чиққан қуёш” (1973), “Лангар” (1975) ва бошқа асарлар ишнинг асосий манба-ларидир. Шунингдек, таниқли суриялик адабиётшунос ва танқидчилар Хусам ал-Хатиб, Муҳсин Жасим Али ал-Мусавий, Умар ал-Даққоқ, Муртазо Абдулмалик, Аднан ибн Зурайл, Файсал Саммак ва бошқа араб олимлари ҳамда Ўзбекистон ва МДХ давлатлари шарқшунос-адабиётшунос-ларининг асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

I БОБ. ЗАМОНАВИЙ СУРИЯ АДАБИЁТИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳозирги янги давр ва энг янги даврлар шарқ адабиётларини ўрганиш тадқиқотчилар олдида одатда Шарқ мамлакатларининг миллий ва тарихий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг маданияти билан боғлиқ бир қатор муаммоларни қўяди. Шарқда, хусусан, араб дунёсида ёш миллий адабиётнинг шаклланиш жараёни бир томондан кучли барқарор ўрта асрлар маданияти анъаналарининг мавжудлиги, иккинчи томондан, ижтимоий-сиёсий эволюция суратининг ўсиши ва дунё маданияти билан алоқаларни доимий равишда кенгайтириб бориш каби омилларга ўз таъсирини кўрсатди. Улардан бири бошқасига устун келди ва араб мамлакатларидаги ёш миллий адабиётчилар ушбу омилларнинг турли хил элементларини ўзлаштирдилар. Араб адабиёти йилдан-йилга вақт ва инсон ҳаётининг чуқур оқимларига тобора кўпроқ кириб келмоқда. Ундаги тарихий ўзаро тўқнашув кўп қиррали бўлиб боради, инсон тақдири мураккаблашади, хулқ-атворнинг ижтимоий ва психологик манбалари янада мустаҳкамланмоқда. Бу нарса адабиётшуносларни адабий жараёни ҳозирги ижтимоий-фалсафий ва эстетик тафаккуримиз даражасида тавсифлаш учун доимо янги параметрларни киритишга мажбур қилади.

Сурия адабиётида роман жанрининг янги эпос жанри сифатида юзага келиши, юқорида ёзилганидек, XX аср бошларига тегишли. XX аср Сурия адабиётининг ўзига хос хусусияти шунда намоён бўладиги, унда ижтимоий кучларнинг қайта гуруҳлаштирилиши ва мавжуд феодал-мустамлака тизимига танқидий муносабатнинг кучайиши маърифатпарварлик реализми ўзининг "паст", ҳаётнинг реал жиҳати ва ўткир ижтимоий муаммолари билан юзага келди.

Аммо шу муносабат билан бадиий насрнинг жадал ривожланаётганига қарамай, маърифатпарварлик реализми адабиётида журналларда чоп этилган публицистик наср, мактублар, саёхатлардан парчалар, ҳар турли кундалик тасвирлар катта аҳамият касб эта бошлади¹.

Роман жанри эпик насрнинг етакчи жанрига айлана бошлади. Бу борада суриялик маърифатпарварлардан ташқи муҳитни ўта механик ва эмпирик (амалий) тарзда идрок этиб ижод қилган Адиб Исҳоқ, Абдурахмон аль-Кавокибий, Нажиб аль-Ҳаддод, Фарах Антуан каби адибларнинг яна бир хусусиятини алоҳида таъкидлаш керак ва бу уларнинг дунёқарашларининг бир томонлилиги билан изоҳланади.

Амалий жиҳатдан ҳодисалар ҳақиқатни эмас, уларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий моҳиятини аниқлай олганлар. Воқелик Ҳақиқат кўпинча "тизим" сифатида эмас, балки фактлар занжири сифатида намоён бўлган. Ва, табиийки, аниқ фактларни тасвирлашга мурожаат қилган ҳолда, улар бадиий образларнинг яхлит тизимида ўз воситалари билан вазиятлар ва белгилар ўзаро таъсирининг табиий натижаси сифатида маълум бир ижтимоий можарони очиб бера олмадилар, ўз фикрларини сюжетга асосланган ҳолда ифодалай олмадилар, кузатилган ҳодисаларни шунчаки тиклаш, уларни тўғридан-тўғри сатирик жиҳатдан тавсифланиши билан чекланганлар.

Адабиётдаги эволюция, хусусан XX аср араб адабиётидаги эволюцияни тўла ишонч билан эволюция асри деб ҳисоблаш мумкин² - бу, биринчи навбатда, эстетик идрок

¹ Бу тўғрида араб мамлакатларидаги адабий жараёнларни ўрганган рус тадқиқотчиси А.А.Долинина ёзган. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия). М., Наука, 1973, - С.272.

² Бу ҳақда қаранг: В.Н.Кирпиченко. о путях развития реализма в современной египетской прозе. // Народы Азии и Африки. 1976, №5. - с. 86.

ва воқеликни тафаккур қилиш тамойилларини янгилаш, типиклаштириш усулларини ва умуман адабиётнинг структурасини, миллий анъанани ўзгартиришдир. Адабиёт ҳавосиз маконда, бошқа адабиётлар билан, у ерда бўлаётган жараёнлар билан боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлмайди. Бизнинг назаримизда, адабиётнинг тузилишидан келиб чиқадиган ички ва ташқи (ижтимоий тараққиёт, фалсафий тизимлар, мафкуравий таълимотлар ва бошқалар) ўзгаришларнинг сабаблари ва шароитларини аниқлаш муҳимдир.

Тирик адабий жараён бирон бир меъёрий эстетика талабларига жавоб бермайди. Бунда ҳамма нарса олдиндан тузилган режага мувофиқ жойлаштирилади. Шунинг учун адабиёт тараққиётининг дихотомик концепциясидан (реализм-антиреализм) қатъиян воз кечиш керак. Бунга кўра ўтмишдаги барча муҳим ҳодисалар реалистик деб эълон қилинди. Шу билан бирга, XX аср адабий жараёни ичидаги кўплаб ҳодисаларига нисбатан қатъий меъёрий талаблар қўйилди ва уларнинг аксарияти антиреализмнинг кўриниши сифатида кўриб чиқилди¹.

Биз адабий жараёнга таъсир кўрсатувчи икки омил ҳақида сўз юритдик. Агар замонавий араб адабиётига ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, миллатлараро адабий мулоқотнинг шакл ва усуллари, унинг бир лаҳзали намоён бўлиши ва узоқ давом этадиган оқибатлари кўзга ташланмаслиги мумкин эмас. Бу ерда кўр-кўрона тақлид, қатъий танлов, оддий маълумот алмашиш (ҳар доим зарур ва фойдали) ва чуқур сингиб боровчи таъсир, ижодий тажрибанинг асл талқини ва адабий ҳодисаларга муносиб жавоб, дунё санъатида эришилган ютуқларини чинакам ўзлаштириш ва ўз эстетик

¹ Кирпиченко В.Н. Современная египетская проза. 60-70-е годы, м.. Наука, 1986. - с. 295.

принциплари, анъаналар ҳимоя қилинганлигини кўриш мумкин. Миллатлараро мулоқот жараёнида ғоявий ва эстетик бойиш муаммоларига мурожаат қилган ҳолда биз илк бошдан адабиёт деб аталган нарсани бадиий тасвирнинг бутун бошли тизими ёрқин илгари суриладиган ҳамда янги адабий шакл ва жанрлар ишлаб чиқиладиган, янги ижодий методлар ривожлантириладиган бошқа мулоқот турларидан алоҳида ажратиб олишимиз лозим.

Араб мамлакатларида ёш миллий адабиётларнинг шаклланиш жараёни

Тадқиқотчилар одатда араб мамлакатларида ёш миллий адабиётнинг шаклланиш жараёнини адабиётшуносликда илмий муомалага “ан-Наҳда” уйғониш даври сифатида мустаҳкам кириб ўрнашган маданий ҳаётни жонлантириш даври билан боғлайдилар¹. Айнан шу даврда адабиётга янги эстетик қарашлар ҳамда янги адабий йўналишлар шаклланди. Ан-Наҳдани маърифатпарварлик даври, Европа маърифатпарварлигига ўхшамаган, ўзига хос, аммо тарихий маънога тўла бўлган давр сифатида тавсифлашга имкон берадиган бир қатор характерли хусусият ва аломатлар мавжуд². Суриядаги биринчи маърифатпарварлардан бири Франсис Марраш (1836-1873) эди; Суриядаги маърифатпарварлик йўналишида иш олиб борган тадқиқотчилар учун муҳим материал унинг “Тарози палласи” китобидан ўрин олган. Китобда мажозий шаклда, сурия фольклори руҳида маърифатпарварлик ғояларини баён қилади. Иван Крилов масалларининг араб тилига ўгирган биринчи таржимон, арабларнинг маданий ўтмишини қайта тикланиши ғояларини тарғиб қилган

¹ Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия), м.. Наука, 1968.

² Левин З.И. Развитие арабской общественной мысли. 1917-1945; м.. Наука, 1979.

газета ношири, публицист Ризқалла Хассун (1825-1880) таниқли арбоб эди.

Ижтимоий фикрни ривожлантириш учун публицист ва маърифатпарвар Абдурахмон ал-Кавокибий (1849-1903) жуда кўп иш қилди. Адабий анъана изларини аниқ акс эттирган “Истибоднинг табиати ва қулликка қарши кураш” китобида у Султон Абдулҳамид¹ режимини ғазаб билан фош қилди. Суриядаги Араб маърифатпарварлигининг арбоблари тўғрисида батафсил маълумотлар биз кўрсатган россиялик шарқшунос А.А.Долининанинг тадқиқотидан топиш мумкин.

XIX асрга қадар Сурия кейинги давр араб классикларининг анъаналарини сақлаб қолди: шеъриятдаги атайлаб мураккаблаштирилган услуб, шеърий қўшиқлар илова қилинган қофияланган наср, Ўрта аср қўлёзмалари остида стилизацияси ва б. 1920 йил – француз мандати ўрнатилган йил Ғарбий Европа маданиятининг кириб бориши ҳолати кучайди².

Дамашқдаги Фанлар академиясининг ядросини ташкил этувчи, анъанавий араб адабиёти шаклларига амал қилишга чақирувчи, Ўрта асрлар адабий ёдгорликларини ўрганган суриялик филолог-олимлар Муҳаммад Курд Али, Халил Марданбей (1895-1959), Бадриддин ал-Ҳамид, Салим ал-Жундий ва бошқа гуруҳларнинг фаолиятлари онги реакция сифатида намоён бўлди.

1920-йилларда Сурияда анъанавий адабиёт ҳимоячилари билан бир қаторда ёзувчиларнинг янги авлоди пайдо бўлди, уларнинг кўпчилиги Европа мамлакатларида, аксарият ҳолларда Францияда таҳсил олишди. Ғарбий Европа адабиётини тарғиб қилар экан, улар ўзлари билан

¹ Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия), М., Наука, 1968.

² Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX - начало XX века. М., Наука, 1971. -с. 293-300.

янги ғоялар ва жанрларни олиб келишган. Бироқ, уларнинг таъсири кейинги ўн йилликда сезила бошлади. XX асрнинг 20-йиллари суриялик ёзувчиларнинг услубларидан, уларнинг насрларининг публицистикасига оидлигидан воз кечиб¹, 30-йиллар янги авлод ёзувчилар қисқа ҳикоя жанрини такомиллаштирди, бадий адабиётни ривожлантириш учун кўп иш қилди. Ушбу авлод ёзувчилари орасида биринчи ислом даври ҳақидаги бир қатор тарихий романлар муаллифи, Сейид ал-Қурайш (1929-1931) ва Умар ибн ал-Хаттоб (1936) деган илк ислом даври ҳақидаги тарихий романлар цикли муаллифи, Маъруф Аҳмад ал-Арнаутни (1892-1948) алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ал-Арнаут нафақат ёзувчи, балки йирик адабиёт назариётчиси ҳам эди. Унинг тил, услуб ва бадий образлар тўғрисидаги мақолалари Шакиб ал-Жобирий (1818 йилда туғилган), Фуад аш-Шайб, Муҳаммад ан-Нажар ва бошқалар каби ёзувчиларнинг шаклланишига катта ёрдам берган.

1925-1927 йиллардаги миллий қўзғолоннинг бостирилиши зиёлилар муҳитида умидсизликларга сабаб бўлган, кўплаб ёзувчиларнинг асарларида из қолдирган². Ўттизинчи йилларда, миллий озодлик кураши кескинлашувган даврда адабиёт яна жанговар қуролга айланди. Шеърлари халқни иш ташлаш ва намойишларга чорлаган шоирларнинг пайдо бўлди. Хайруддин аз-Зирекли, Муҳаммад ал-Бузий (1887-1955), Умар Абу Риша каби шоирлар француз мустамлакачилигини тўғридан-тўғри фош қилганлар. Лирика юқори бадийлик чўққисига чиқди. 1930 йилларнинг

¹ Насрнинг публицистик хусусиятлари ҳақида қаранг: Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия), м. Наука, 1968.

² Миллий озодлик курашининг батафсил тадқиқ этилиши билан В.Б.Луцкийнинг «Национально-освободительная война в Сирии». -М., 1964 номли монографиясини ўқиб танишиш мумкин.

ўрталарига келиб, “Ат-Талиа” журнали атрофида бирлаштирилган янги йўналишда ижод қилган ёзувчиларнинг овозлари (Авангард, 1937 йил) Сурияда янада юксала бошлади. Журнал атрофида бирлашган ёзувчилар, жаҳон адабиётига оид кўплаб асарларни, шу қаторда таниқли намоёндаларнинг асарларини арабчага таржима қилдилар.

Ана шу авлод ёзувчиларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли новелла (ҳикоя) жанри шаклланди. Психологияга, оддий одамнинг ички дунёсига эътиборни қаратган ҳикоя пайдо бўлди, сюжет тузилиши, композиция усуллари, пейзаж, ташқи портретни ўзлаштириш давом этмоқда, бир сўз билан айтганда, адабиёт буларсиз роман каби мураккаб шаклларга ўта олмайди.

Замонавий роман шаклланишининг илк босқичида (Сурияда бу босқич фақат XX асрнинг 20-йилларига тўғри келади), жанрнинг шаклланишига кўмак берган адабий манбалар, келиб чиқиши жиҳатдан ранг-баранг ва эстетик материаллар аниқ-равшан намоён бўлади. Сурияда роман жанрининг шаклланиши замонавий адабиётнинг пайдо бўлиши ва умуман замонавий санъатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда кечади. Буларнинг барчаси, маълум маънода, узоқ давом этган жараён - Суриянинг кенг дунё маданий алоқалари тизимига қўшилиши жараёнининг бир қисми эди. М.Бахтиннинг “жанр – бу санъатнинг хотираси” формуласи, авваламбор, жанр муаммоларига аниқ тарихий ва типологик ёндашишга йўналтирилган. У адабиётнинг муҳим хусусиятларидан бирини аниқлашга имкон берадиган энг муҳим нарсани ўз ичига олади – жанрлар узлуксиз ривожланиш ҳолатида бўлади, улар ҳаёт ўзгариши билан туғилиб, йўқ бўлиб кетади, бинобарин, бадиий асар мазмуни ҳам. Суриядаги адабий жараён бизга буни кўришга кўмак беради¹.

¹Веселовский А. Историческая поэтика. -М., 1990.; Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. -М., 1973.

XX асрнинг 30-йилларида йирик араб адибларининг деярли барчаси анъанавий равишда пайғамбар Муҳаммад (С.А.В.) ҳаётлари тасвири - Сира матнлари – Таҳа Хусайн (1889-1956), Тавфиқ аль-Ҳаким (род. 1848) ва суриялик Маъруф ал-Арнаут (1892-1948), уч жилдли тарихий роман – «Саид ал-Қурайш» (1929), икки жилдли роман – “Умар ибн ал-Хаттаб” ва “Фотима она” романларига мурожаат қилдилар. Аслида бу адибларнинг барчалари қадимги матнларни янги замон таълимотлари даражасида муаллиф сифатида қайта ишлаган ҳолда Сира ва ҳадисларни талқин қилишга уриндилар. Бундай тарихий романларни яратишга адибларнинг ўз мамлакатининг қаҳрамонона ўтмишини кўрсатиб бериш, қадимги даврлар араб жамиятининг манзарасини қайта яратиш саъй-ҳаракатлари рағбат бўлди. Тарихий роман жанрида асар яратган ёзувчилар озодлик учун кураш идеаллари ўз аксини топган халқ тарихи даврларига мурожаат қиладилар

Ҳар бир адабий давр ўзига хос жанр тизимини туғдиради. Жанрларнинг умумий манзарасида йирик санъаткорларнинг ижодий ютуқларида мустаҳкамланган даврнинг бадиий қиёфаси ҳам намоён бўлади.

Табиийки, маданий юксалиш ва Суриядаги маърифатпарварлик ва мустамлакага қарши ҳаракатларнинг ривожланиши шароитида очиқ-ойдин саргузаштли роман китобхонларнинг талабларини қондира олмаётган эди. Янги даврда тарихий роман жанрнинг шаклланиши жараёнида ҳал қилувчи рол ўйнашни давом эттириб, аввало маърифатпарварлик ва ватанпарварлик вазифаларидан келиб чиққан тарихийликнинг юқори даражаси билан тўлдирилган.

Ўз халқининг ва улуғвор ўғилларининг тарихини бадиий асарларда тирилтирар экан, ёзувчилар чет эл маънавий ҳукмронлигига қарши туришга, замондошларнинг ватанпарварлик туйғуларини тарбиялашга ва кэскинлаштиришга ҳаракат қилдилар. Шундай қилиб, сюжет,

тарихий воқеалар Арнаутнинг олдинги планига чиқди. У ўз романларининг бадиий шаклига унчалик аҳамият бермади. М.Арнаут жамиятнинг аристократик қатламлари ҳаётини тасвирлаган ва камдан-кам ҳолларда оддий одамлар ҳаётига мурожаат қилган. М.Арнаут романларининг айрим камчиликларига қарамай, улар ушбу жанрда ёзилган илк адабий тажрибалар ҳисобланган. А.А.Долинина таъкидлаганидек, насиҳатомуз элементлар маърифатпарварлик мавзусидаги асарларга хос муҳим роль ўйнайди¹.

Сурия адабиётида романнависликнинг ривожланишида Шакиб ал-Жобирий муҳим роль ўйнайди. У ўзининг адабий фаолиятини XX аср 30-йилларда, Сурия Европа маданияти билан кўпроқ танишишни бошлаганида бошлаган. Шакиб ал-Жобирий ижодининг бошларида француз ва немис адабиётининг таъсири сезилади.

Шакиб ал-Жобирий ўз адабий фаолиятини “Очкўзлик” романидан бошлаган (1937). У ўзининг “Тақдир ҳазил эмас” деб номоланган иккинчи романини Иккинчи Жаҳон уруши арафасида, яъни 1939 йилда нашр этди. Адибнинг навбатдаги асари 1946 йилда ёзилган, “Камалак” романи эса 1961 йилда нашр этилади.

Агар М.Арнаут тарихни ўз романлари учун мавзу сифатида олган бўлса, Шокиб ал-Жобирий эътиборини ўз замондошларининг феъл-атворларига қаратади, уларнинг ички дунёсига кириб боришга, ўз қаҳрамонларининг ўзига хослигини очиб беришга интилади. Шуни таъкидлаш керакки, бу давр немис романтизмнинг таъсири адабиётда сезилди.

“Романлар Ғарбий Европа адабиётлари ва миллий анъаналарининг охиригача ўзлаштирилмаган ўзаро боғлиқлик изларини акс эттиради. Бу фикрларнинг мавҳум-

¹ Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египт и Сирия). -М.. Наука, 1968.

лигида ҳам, бадиий гавдалантиришда ҳам ўз тасдиғини топади. Жанр шаклининг мўртлиги, жанрнинг хомлиги, хилма-хил адабий анъаналарнинг кучли таъсирини ҳали ўзлаштирмаганлиги жуда аниқдир»¹. Гиунашвилининг форс романи ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги фикрлари Сурия насридаги жараён билан мутаносибдир.

Бадиий ва ғоявий маънода маълум муайян ривожланиш ал-Жобирийнинг “Тақдир ҳазиллашмайди” ва “Камалак” двулогиясида сезилади. Гарчи ушбу икки романнинг асосий воқеалари Европада рўй берган бўлса ҳам, ёзувчи арабларга руҳан бегона бўлган “Очкўзлик” романида етарли бўлмаган қаҳрамонлар ва воқеаларга миллий бўёқ беришга интиланган. Шунинг учун, ҳам баъзи араб адабиётшуносларининг фикрича, “Очкўзлик” асари унинг Эльза дастлаб ёқтириб қолган “эркин” (ноқонуний) ҳаёти ҳақида. Сўнгра унинг ва унинг дўстларининг жазманига айланиб қолди ва ҳомиладор бўлди, ва ниҳоят, у Эльзани тақдирнинг ихтиёрига ташлаб қўйди.

Романнинг иккинчи қисми уларнинг ўғли Муҳаммад Алига бағишланган. Эльза ўғли билан бирга Австридаги бир қишлоққа кўчиб ўтади. Муҳаммад Али тиришқоқ бола бўлиб вояга этади, ўз устида кўп шуғулланади, Ислонни ўрганади. Онаси эса ўз эри ва унинг араб дўстларини унута олмайди. Шундан кейин Эльза ўғли билан Берлинга кўчиб кетади. У ерда унинг ўғли очликдан, ёмон овқатланиш туфайли сил касалига чалинади ва вафот этади, Эльза эса Гамбургга қайтади. Эльза бу ерда болаликдаги дўстини учратади. У раққосалик қилар эди. У Эльзани ўзи билан бирга ишлашга кўндиради ва шу тарзда Эльза Байрутга келади, у ерда ўзининг собиқ севгилиси Алаа билан

¹ Гиунашвили Л.С. Проблемы становления и развития реализма в современной персидской прозе. Тбилиси, Мецниереба, 1985.

учрашиб қолади ва ўғлининг ўлими ҳақида унга сўзлаб беради. Кўриниб турганидек, асар Эльза ва Ала ўртасидаги романтик ва баъзан фожиали муносабатлар романнинг асосини ташкил этади. "Шарқ – Ғарб" мавзуси ҳар доим араб ёзувчилари ижодида муҳим ўрин тутган. Ал-Жобирий қаҳрамонлар орасидаги мураккаб муносабатларни тасвирлар экан, шарқ ва ғарб дунёсининг ҳеч қачон бир бўлмаслиги, улар орасида муроса бўлмаслигига эътибор қаратди. Инсонлар характеридаги тафовутлар, фикрлаш тарзи, турмуш тарзи орасидаги фарқлиликлар оиладаги келишмовчилик, ихтилофларга сабаб бўлади.

Алаа ва Эльза образлари муаллиф томонидан илиқлик ва лиризм билан ёзилган, баъзан бу сентименталликка айланиб кетган. Араб ёзувчилари, шу жумладан, ал-Жобирий ўз ижодий услубларидаги романтик ва сентиментал хусусиятларни енгиб, реалистик роман сари йўл олдилар. Қаҳрамонларнинг ички дунёсига, уларнинг ҳис-туйғулари ва азоб-уқубатларига ҳаддан ташқари эътибор ал-Жобирийга севги, никоҳ ва аёлларнинг жамиятдаги маъқеини янада чуқурроқ акс эттиришига тўсқинлик қилади. Ал-Жобирий романнинг мураккаб композицион шаклини ўзлаштирган ҳолда сюжетни моҳирона чизади. Роман воқеалари шундай изчил кетма-кетликда баён этиладики, ўқувчининг романга хос интригалар, тугун (конфликт)-ларга бўлган қизиқиши сусаймайди¹.

Араб адабиётшуноси Умар ал-Дакқоқнинг таъкидлаганидек: "Шоқиб ал-Жобирий ўз маҳорати билан адабиётда катта роль ўйнаган. У ўз қаҳрамонларининг ички дунёсини очиб беришга қодир бўлган, уларнинг ўзига хос хусусиятларини чуқурроқ кўрсатиш ва таҳлил қилишга

ҳаракат қилган. Сурияда бу ёзувчининг романлари пайдо бўлиши билан янги бадиий роман дунёга келди"¹.

Сурия адабиётининг янада юксалиши урушдан кейинги даврда адабиётга кириб келган ёш авлод ёзувчиларининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган 1935 йилда "Ат-Талиа" журналининг пайдо бўлиши билан боғлиқ.

Айнан ана шу жараён ҳақида И.Ю.Крачковский шундай деган эди: "Яқин келажакда янги араб адабиёти замонавий дунё адабиёти хазинасига улкан ҳисса бўлиб қўшилади"².

Шундай қилиб, Сурия адабиётида роман жанрининг пайдо бўлиши ва ривожланишини ўрганиш сирасида икки бир-биридан фарқли босқични ажратиш мумкин. Биринчи босқичда (20-йиллар ва 30-йилларнинг ўрталари) француз мандат режими шароитида миллий-озодлик ҳаракатининг кўтарилиши туфайли юзага келган, мамлакатдаги маданий кучларнинг бирлашиши рўй беради.

XX аср 40-йилларнинг ўрталарида Сурия жамиятининг янги, демократик онгини акс эттирувчи наср жанрлари жадал (интенсив) шаклланади, замонавий Сурия адабиёти тарихининг иккинчи босқичи бошланади.

Араб мамлакатларида таржима қилинган ва нашр этилган Ғарб реалистлари, рус ва совет ёзувчиларининг асарлари таъсири остида араб адабиётида реалистик йўналишни шакллантирган кўплаб ёзувчиларнинг шахсиятлари шаклланди.

А.А.Долинина «XIX-XX асрлар араб романтик насри» (1981) китобининг сўзбоши қисмида таъкидлаганидек: «Араб ёзувчилари Европа классикасини яхши билишган. Уларнинг кўпчилиги Мопассан, Чехов, Белинскийларни ўзларининг устозлари ҳисоблаганлар, реалистик тамойил-

¹ Қаранг: Ламидзе г.и. Проблемы творческого взаимодействия национальных литератур, м., 1961. - С.61.

عمر دقاق، الأنواع الأدبية في سورية. دمشق، 1971. ص. 21.

² Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, Т3. МЛ., 1956. - с. 470.

лар эса янги араб адабиёти классикларининг ижодларида хал қилувчи аҳамиятга эга бўлган”¹.

Сурия адабиётида ҳукумат ва ер эгаларининг ўзбошимчаликларидан азият чекаётган меҳнаткаш халқнинг машаққатли ҳаёт шароитлари билан боғлиқ ижтимоий тенгсизлик, ишсизлик мавзулари юзага келади.

Бадий асарларда ижтимоий мавзуларни акс эттириш натижаси ўлароқ шуни айтиш мумкинки, уларда жамиятдаги ўзининг ўрнини яхши англовчи ва ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи фаол қаҳрамон пайдо бўлди. Бу XX аср 40-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг биринчи ярмида юз берди.

1950 йилларнинг ўрталарида, умуман араб адабиётида, хусусан, Сурия адабиётида “роман ҳукмронлиги” даври бошланади. “Бошқа жанрларнинг деярли барчаси озми-кўпми даражада романлаштирилади. Романнинг адабиётда мавжудлиги туфайли қатъий каноник жанрлардаги шартли тиллар жаранглай бошлади².

Бу билан бошқа адабий жанрлар ҳам “романлаштирилди”ми деган савол туғилади? Ушбу саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин – роман жанрининг таъсирида янада пластикроқ, эркинроқ бўлиб борди, уларнинг тили диалектизмлар эвазига янгилана борди, кулги, истеҳзо, ва энг муҳими, ҳаёт билан алоқада бўлишга имкон берадиган баъзи бир семантик кемтиклик унинг ичига сингиб борди³.

Ханна Минанинг асарлари ҳақида ўз даврида жуда кўп ёзишган. Романнавис адиб, жамоат арбоби Ханна Минанинг исми Нагиб Махфуз, Юсуф Идрис, Хусайн Муррув ва

¹ Долинина А.А. Предисловие. Арабская романтическая проза XIX-XX веков, -М., 1981.-с. 5-22.

² Мухаммад Комил ал-Хатиб Абдурраззоқ Аид. Мир Ханны Мина. -М., 1979. - с. 7.

³ Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. -М., 1973. - с. 449.

бошқаларнинг номлари билан бир қаторда араб дунёсида яхши маълум ва машҳурдир. Араб китобхони учун Сурия шаҳарлари – Латакия, Дамашқ, Ҳалаб аҳолиси билан танишиш кўп жиҳатдан Ханна Минанинг китоблари орқали юз беради, дейиш муболаға бўлмайди. Бундай ҳолат, шубҳасиз, ёзувчининг, танқиднинг зиммасига улкан масъулият юклайди. Танқид кенг омма эътиборига ҳавола этилган муаллифнинг китобларида ҳақиқат нақадар чуқур ёритилганлигини аниқлашга интилади.

Х.Мина 1924 йилда Суриянинг Латакия деган кичик бандаргоҳ шаҳрида камбағал бир оилада туғилган. Отасини эрта йўқотган Ханна катта оилани боқишга мажбур бўлди. Чунки у оилада ягона эркак эди. Унинг дастлаб хизматкор, кейинчалик, қаҳва сотувчи, сартарош, журналист ва таржимон бўлиб ишлашига тўғри келди. У журналистик фаолиятини “Ал-Инша” газетаси муҳаррири сифатида бошлади. Иккинчи жаҳон уруши йилларида, албатта, Ханна Мина ҳақидаги танқидий адабиётларда ёзувчи ижоди диалектикаси ҳисобга олинган кўплаб объектив мулоҳазалар берилган. Аммо, айтиш лозимки, унинг нуқтаи назарлари ўзига хос: улар ўзининг ҳаддан ташқари кескинлиги билан ажралиб туради. Улар Ханна Мина фаолиятида мавжуд бўлган ҳақиқий қарама-қаршиликлардан юзага келган. Бундан ташқари, улар ушбу қарама-қаршиликларнинг табиати, бу санъаткорнинг дунёсини белгиловчи мураккаб муносабатларни соддалаштирадилар.

Ханна Минанинг ижоди, унинг кучли ва заиф томонларини ёзувчининг бадий шахсиятининг табиати ва унинг белгиловчи (асосий) хусусиятларини аниқламасдан туриб англаб бўлмайди.

Ханна Минанинг ижтимоий романлари характери ушбу адиб ҳақида баҳслар марказида туради. Бундай баҳс-мунозаралар сирасида у кескин иш тутишга мажбур бўлади.

Адибнинг ижодий оламини тадқиқ этган ва сўзсиз қабул қилган танқидчилар Ханна Минанинг ўта ростгўй, жасур эканлигини таъкидлайдилар¹. Ханна Мина Иккинчи жаҳон уруши даврида Суриядаги икки томонли аҳволни тас-вирлашдан бош тортмайди, – улар орасида А.Гитлерга хайрихоҳ бўлганлари, инсоний ахлоқсизлиги ҳам мавжуд, – ва уни танқид қилиш – бу адибнинг жасоратига суиқасд демакдир. Ханна Мина, адиб қилаётган нарсаларга ўта қаттиқ муносабатда бўлган танқидчиларнинг айтишича, ижтимоий аниқликдан онгли равишда қочади. У салбий ҳодисаларни кўришга анча мойил эди, у ҳаётнинг илғор тенденцияларидан юз ўгиради ва ҳақиқатни кўра-била туриб ғализлаштиради”².

Табиийки, Ханна Мина ижоди ҳақидаги кенг танқидий адабиётларда ёзувчининг ижоди диалектикасини ҳисобга олувчи жуда кўп объектив фикр-мулоҳазалар билдирилган. Бироқ яна шуни таъкидлаш жоизки, кескин нуқтаи назарлар ўзига хос: улар, Ханна Мина ижодида мавжуд реал зиддиятлар сабабли юзага келган. Яна бир хусус, улар бундай зиддиятларнинг хусусиятларини, адибнинг дунё-сини белгиловчи мураккаб муносабатларни соддалашти-ради. Ханна Минанинг ижоди, унинг кучли ва заиф жиҳатларини адибнинг бадиий шахсиятининг табиати, шахсиятни асосий белгиловчи хусусиятларини аниқламай туриб уни тушуниш имконсиз.

Юқоридаги далилларга асосланиб, қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1. Сурияда замонавий адабиётнинг вужудга келиш жараёни роман жанрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ. Бунда XX асрда ижод қилган

баъзи ёзувчилар анъанавий араб романи ("сира") таж-рибасини янги талқинда қўллашга уринишган (Маъруф ал-Арнаут) бўлсалар, бошқалари Европа романнавислиги анъаналарига (Шакиб ал-Жобирий) қўпроқ эргашганлар.

2. XX аср 40-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Сурия замонавий адабиёти, шу жумладан, дунё тажрибаси таъси-рида реал тенденцияларнинг кучайиши билан тавсифла-надиган янги жанрнинг ривожланиш босқичи бошланади.

3. Бу даврда Сурия адабиётида ижтимоий мавзуларга нисбатан алоҳида қизиқиш кучаяди, бадиий асарларда жамиятдаги ўрнини тан олувчи ва ўз ҳуқуқлари учун курашувчи фаол қаҳрамон образи юзага келади. Бу нуқтаи назардан замонавий суриялик ёзувчи Ханна Миннинг ижоди ўзига хос воқеа ҳисобланади.

¹ Мухаммед Камал аль-Хатиб, см. Вступление к книге «Художественный мир Ханна Мина». Бейрут. 1970.

² Абделрраззак «Художественный мир Ханна Мина», 1979. - с. 75.

II БОБ. ХАННА МИНА РОМАНЛАРИНИНГ БАДИЙИ ТУЗИЛИШИ: МАВЗУ ВА ЖАНРНИНГ ЯНГИЛИГИ

2.1. Ханна Минанинг бадийи олами

Ханна Минанинг номи XX аср ўрталари араб адабиётида ижод қилган машҳур адиблар сирасига киради. Бунинг ташқи аломатлари қуйидагилардир: адиб қаламига мансуб ҳар бир янги асар – бестселлер ҳисобланади ва унинг жамоатчилик ёки публицистика соҳасидаги ҳар бир чиқиши бутун араб дунёсида эътироф этилади ва севиб ўқилади, танқидчилар адибни араб дунёсининг реалистик услуб позициясини эгаллаган энг йирик ёзувчилардан бири деб атайдилар¹. Аммо бу оммавий шухрат, жамоат арбобига хос шон-шараф, таниқли шахснинг бошқа фазилатлари ҳам бор: адибнинг нафақат ўз шеърий, сўз қўллаш маҳорати, қобилиятида, балки кескин ҳиссиёти, сезгирлиги, замон руҳига, унинг аниқ-равшан кўриниб турган ва ҳатто яширин жиҳатларини илғай олиш ва ифода этишдаги ўзига хос бадийи истеъдодида ҳам намоён бўлади. Шу маънода, Ханна Миннинг ёзувчилик тақдири унинг замондошлари саналган араб ёзувчилари – Юсуф Идрис, Абдурахмон ал-Шаркавий, Саид Ҳаврония, Маҳмуд Амин ал-Алим ва Ҳусайн Муррува сингари адибларнинг маънавий биографияларини ўзида чуқур мужассам этган. Унинг энг машҳур романи “Елкан ва бўрон”²нинг нашр этилгандан кейин қарийб ярим аср ўтди ва уни адибнинг энг кўзга кўринган асари дейиш мумкин. Ушбу ярим аср ичида Сурия адабиёти тарихи, Суриянинг маънавий тарихи

¹ Мухаммад Камил аль-Хатиб, Алам Ханна Мина ар-Риван. Дар ал-Адаб, Бейрут, 1979. –С.37 (Гарчи Сурия адабиётини тадқиқ этган рус тадқиқотчиси К. Чугуновга кўра Ханна Мина шунчаки реалистик анъанани қабул қилибгина қолмаган, балки уни янада ривожлантирган).

² “Парус и буря”, Радуга. 1985. Пер. л.Медведко, в. Шагаль.

Ханна Минасиз шунчаки кемтик бўлиб қолмас, балки у яшаган давр адабиёти тарихининг бутун мураккабликларини унингсиз тушуниб, англаб бўлмас эди¹.

Фашизм ва Иккинчи Жаҳон уруши келтирган фожиа, мустамлакачилик ва буларнинг мамлакат, халқ тақдиридаги оқибатларини англаш – адабиётнинг асосий вазифаси бўлиб, Ханна Мина илк бошдан бу йўлни тутди. Аммо у ижтимоий, сиёсий ва мафкуравий масалаларга мурожаат қилиб, шу билан бирга бу муаммолар билан боғлиқ мажбуриятларни тан олишни кескин равишда истамади.

Ўз-ўзидан “сиёсатдан юқори”, “мафкура тепасига” кўтарилишга уриниш, албатта, янгилик эмас; Ханна Мина ҳодисасининг ўзига хослиги шундаки, бу ерда ушбу принцип долзарбликдан маҳрум “эстет” деб эълон қилинмаган, аксинча, ёзувчи, ўз ижодида сиёсатга содиқлигини ошкора эътироф этган ва бу унинг таржимаи ҳолини биладиганларни ажаблантирмайди.

Унинг номи 1945 йилда матбуот саҳифаларида пайдо бўлди. У “Бола сотилади” ҳикоясини нашр эттирди, 1954 йилда эса “Мовий чироқлар” қиссаси нашр этилди. Ханна Минанинг ушбу илк қадамлари матбуотдан кўра кўпроқ маълумот учун қабул қилинган. Аммо “Елкан ва Бўрон” романининг муваффақияти Сурия адабиётида мисли кўрилмаган эди. Роман ўқувчиларнинг ҳаяжони (эмоциялари)га ва матбуотнинг шафқатсиз реакцияси (шов-шув)га сабаб бўлди. Суриялик ёзувчилардан биронтасининг Ханна Минанинг замондошларидан бирининг араб танқидий адабиётида бу қадар диққатни ўзига тортганлиги маълум эмас (бу тўғрида қуйида ўқийсиз). Танқид ҳам жуда турлича эди: муаллифнинг бадийи ҳикоячилик истеъдодига қойил қолишдан тортиб, унинг “цинизми”, “натура-

¹ Мухаммад Камил аль-Хатиб, “Алам Ханна Мина ар-Риван”. Дар ал-Адаб, Бейрут, 1979. –С.22-25

лизм”ига қадар у “Исломни булғовчи” деб атаганлар. Бу орада ёзувчининг китоблари бутун араб дунёсида ўқилди ва кўплаб тилларга таржима қилинди.

Энди, шунча йиллардан сўнг, ўша йиллардаги араб адабиёти учун одатий бўлмаган моддий ҳаётнинг тўлиқлиги, материализмнинг аниқ образлар ва вазиятларга уйғунлиги ҳар доим иккинчи ва, эҳтимол, ёзувчи ижодининг асосий мазмунини ташкил этган бўлиши мумкин. Суриялик адабий танқидчи Абдураззоқ Аид айнан шу ҳақида Ханна Минанинг қаҳрамонларини “рамзий қаҳрамонлар” дея ёзган эди.

Ханна Минанинг бадий олами ва умуман араб адабиёти тараққиётининг ушбу босқичи учун содда, симптоматиклигини англаш учун буни ҳар доим ёдда тутиш керак¹.

Қирқинчи йилларнинг охири – эллигинчи йилларнинг бошлари - Ханна Мина адабиётга кириб келган давр бўлиб, араб зиёлиларидан катта қисмининг онгида кескин юксалиш чоғи эди². Илғор араб адабиёти аср бошидан буён олиб борган “ўтмиш билан ҳисоблашиш” ҳаракати сезиларли натижаларга олиб келмади, анъаналарга ва ўтмиш ҳали жамиятни оғирлаштириб турарди. Буларнинг барчаси ёзувчилар онгида “енгилмас ўтмиш”ни муҳрлаган эди. Бир вақтлар Уинстон Черчилл таъкидлаганидек, Сурия ҳокимиятни ташқаридан қабул қилмайди, лекин ўзи ҳам ичкарида туриб уни бошқаришга қодир эмас. Бундай ҳолатлар эса умидсизликдан бошқа нарсани келтириб чиқариши мумкин эмасди. Адабиёт майдонига шундай қаҳрамонлар чиқади, улар ёрдамида ёзувчилар француз андозасидаги фалсафа ва “абсурд адабиёт” бадий услубига мурожаат қиладилар.

¹ Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қаранг: محمد كامل الخطيب، عيد الرزاق عيد "علم حنا مينة الوائي". ص. 32-34، 60-61.

² Н.Махфуз, Хусайн Мурувва сингари ёзувчилар пайдо бўлади.

Юз берган ҳодисаларда, қайсидир маънода, эски, жуда ўзига хос тафаккур акс этади. Булар араб ёзувчиларининг барчасига хос хусусият бўлиб, адабиётнинг тарбиявий ролини бўрттириб кўрсатиш демакдир. Буни таниқли рус шарқшуноси В.Н.Кирпиченко ўзининг “Замонавий Миср насри” монографиясида (-М,1986) сал бошқача тарзда изоҳлайди. Ёзувчининг араб дунёсида маънавиятчилик ва ахлоқ тузатувчилик позициясини эгаллашга уринишини бугун биз ўзини оқлай олмаган даъво, содда “идеализм” сифатида қабул қиламиз¹.

“Сурия идеализми” – энг оддий ва ўта фалсафий маънода идеализм – Ханна Минанинг асосий душманларидан бири бўлиб, уни ёзувчи барча даражаларда, барча кўринишларда, бутун имкониятларини ишга солган ҳолда тинимсиз таъқиб қилади. Баъзи танқидчиларга кўра, денгиз бандаргоҳлардаги фоҳишахоналар, қамоқхоналардаги вазиятларни эслашнинг ўзи кифоя. Ханна Мина лексикасининг намоишкор насрий хусусияти кейинчалик муваффақиятсиз патетикага айланадиган ҳар қандай ахлоқийлашувни йўққа чиқаради. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Ханна Минанинг ёзиш услубининг эмоционал ва психологик манбаи жуда муҳим. Гап шундаки, Ханна Минанинг сатирик ёзувчи эканлигини нимагадир араб танқидчилари сезишмаган. Ҳар қандай сатирик ёзувчи каби Ханна Мина ўз асарларида, бадий оламида ижобий образлардан ўзини олиб қочади ва камдан-кам ҳолларда тўғридан-тўғри, бевосита, шубҳага ўрин қолдирмайдиган нуқталарга урғу беради. Бунда адиб китобхон онгида айрим ахлоқий ғояларга суянади. Масалан, Германиядаги

¹ Ю.Идриснинг “Гуноҳ” (1958 й.), Н.Махфузнинг “Байн ал-Касрейн” (1956) номли трилогияси, Аш-Шарқовий “Ер” романи ҳам шу тарзда қабул қилиниши мумкин.

фашизм – ёвузлик, қотиллик, хиёнат, Ватанни сотиш ҳам худди шундай ёвузлик ва ҳ.к.

Мавзу жиҳатдан, Х.Минанинг “Елкан ва бўрон” романи табиий равишда араб адабиётининг олдинги анъаналарини ушлаб олиб, уни давом эттирмоқда. Шунга қарамай, ёзувчи воқеликни англашнинг мутлақо бошқа бадиий тамойилини намоиш этади.

Ханна Минанинг романлари материалнинг янгилиги билан алоҳида ажралиб туради. Хусусан, унинг денгиз ва денгизчиларга бағишланган асарлари бадиий тузилиши консерватизмга асосланган – булар Ханна Мина насрининг ўзига хос хусусиятидир. У нафақат адабий қаҳрамон концепциясида, балки қандайдир бир миллий характери яратишга уринишда намоён бўлди. Умуман олганда, Ханна Мина қаҳрамонлари ҳақида тадқиқотнинг бошқа бобида сўз юритилади. Ханна Мина насридаги ҳикоянинг ташкил этилишида бундай хусусият намоён бўлди. Ўйлашимизча, Ханна Мина янги йўлларни очишдан кўра, анъанага ҳурмат билан қараш, китобхонларнинг умидларига жавоб берган. Ханна Мина ҳикоя услубининг ўзига хос хусусияти ўқувчи кўз ўнгиде образлар, фикрлар, ҳис-туйғуларнинг аниқ идрок призмасида намоён бўлишидан иборатдир. Бундай усул “персонаж нуқтаи назаридан ташкил этилган ҳикоя”, “қоришиқ ҳикоя” деб номланади. Бир қатор тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, “XIX-XX асрлар адабиёти йўли – бу муаллифнинг субъективлигидан персонажнинг субъективлиги сари кетган йўлдир”¹.

Рус адабиётида бу усул А.П.Чеховнинг кўпинча араб тилига кўп таржима қилинган, персонажларнинг “оҳанг” ва “руҳ”даги ҳикояларида юзага келган. Агар Х.Минанинг денгиз романларининг бирон бир саҳифаси очилса,

¹ Кожевникова Н.А., Типы повествования в русской литературе XIX-XX вв. м., 1994. - С.10.

қаҳрамонларнинг фикрлари ва сўзлари ниҳоятда кўп иқтибос келтирилганини кўриш мумкин.

في رأسي أفكار لا أعرف كيف أشرحها. أنا عنيد، كافر و مؤمن، أريج و أنفق، أشرب و احب و أخذ حظي من الحياة، أخالف الدين طمعا في المغفرة، و لكنني لا أشرب من بئر و أرمي فيها حجرا، و لم أقض ليلة مع امرأة إلا شكرتها تمنيت لو أن معي زهرة أتركها لها على الطاولة.

– Миямда тушунтира олмаётган фикрлар бор. Мен собит инсонман, ва Худога ишонаманми ёки йўқми, билмайман. Ичаман, юраман, ҳаётдан завқланаман, гуноҳлар қиламан, лекин шу билан бирга барча гуноҳларим кечирилишини хоҳлайман. Мен ҳеч қачон одамлар сув ичадиган қудуққа тупурмайман. Денгиз ҳақида эса гапиришни ҳам истамайман – у бизни тўйдиради, боқади. Кечани бирга ўтказгандан кейин мен бир даста гул ташлаб кетмаган биронта ҳам аёл йўқ эди¹.

أسكتهم الرحموني.

لا تقولوا هذا. البحارة جسم واحد و روح واحد و لا عبرة لما يجري بيننا على البئر، نحن عائلة واحدة مهما اختلفنا.

– Бу ҳақда нима дейиш мумкин? – дея гапни бўлди ар-Раҳмоний. – “Кема – бу ягона тан, ягона руҳ. Қуруқликда ҳам, денгизда ҳам ҳар нарса бўлиши мумкин. Биз қанчалик бир-биримиздан фарқ қилмайлик, биз бир оиламиз².”

Қаҳрамонларнинг беҳисоб иқтибослари ва сўзлари, ҳақиқатдан ҳам усулдан онгли равишда фойдаланилганлигини кўрсатади, аммо ҳикоя сунъийлайштиради. Бундай стилистик услубнинг манбаларини, эҳтимол, ўрта асрлар араб насри анъаналаридан, хусусан, Ўрта асрлар машҳур саргузашт роман (“сирлар”)дан излаш керак.

Ўз-ўзидан, рус ёзувчиси қаламига мансуб асарларнинг араб тилига кўп таржима қилинганлиги унинг асар ёзиш услуби Х.Минанинг романлари билан таниш бўлган адабий

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 145.
الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 209.

анъаналарга яқинлигини кўрсатади. Шунинг учун араб дунёсида энг кўп ўқилган ёзувчилардан бирининг бундай стилистик хусусиятлари унинг қаламининг заифлигини ёки унда адабий диднинг йўқлигини кўрсатмайди. Аниқроғи, бу ерда гап ўқувчида ва “ўрта асрлар ёзувчиси ўз асарини замонавий сўз устаси сифатида яратмайди, аксинча уни “ясайди” деб ҳисоблаган Б.Л.Рифтин ёзган ўрта асрлар араб адабиётидадир. Шунинг учун ҳам араб ёзувчиси шахмат ўйини натижаси қандай бўлишини олдиндан билган ҳолда алоҳида юришлар ҳақида аниқ маълумотга эга бўлмасдан, яна шахмат тахтасида ўйнаши лозим бўлган шахматчига ўхшайди”¹. Араб халқ романларида ҳикоянинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида Н.Иброҳимов шундай дейди: ўқувчи фикрларини муаллиф ҳикоясига киритиш орқали асар қаҳрамонининг нима ҳақда ва қандай ўйлаётганини билади².

Ёзувчи манераси (ёзиш услуби)даги бундай ўзига хос хусусиятлар адабий анъаналарнинг таъсири билан изоҳланади: тавсифга индивидуал жонли нутқнинг акс-садоларини киритишга уриниш билан бир қаторда кўп ишлатиладиган адабий штамплар, одатий китобий оборот (ибора)-лар кўп учрайди:

– لا يا مصطفى، لا تفعل يا ابني، ارحم شبابك، إذا فجعت أمك بأخيك فلا تفجعها فيك، و إذا رفضت نصيحتي أخذت القيادة منك.

– Эсингни йиғ, Мустафо, ёшлигингни завол қилма! Онангни эсла! Агар у бир ўғли қолса-ю, иккинчи ўғлини йўқотса, унда у икки фарзандининг доғига чидай олмайди. Агар менинг ўғитларимга қулоқ солмасанг, унда мен сендан воз кечаман³.

¹ Рифтин Б. Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока. м. Наука, 1969. - с.81.

² Ибрагимов Н. Поздневековой арабский книжный эпос, т., 1994. - с. 158-159.

³ الشراع و العاصفة، بيروت 1966.

المسافة بين العين و مرمى البصر ليست المسافة الوحيدة للرؤية، و ليست كذلك المسافة الأكثر طولاً أو بهجة.

Кўришнинг чекки нуқтаси, эҳтимол, фақатгина кўришнинг кескинлиги (кўзнинг ўткирлиги) билан белгиланмайди. Инсон ўз тасаввури билан уфқларини янада кенгайтириши ҳам мумкин¹.

و حين يتلفت القلب تتبدى له التهاويل صورا بحسدا على لوحة الفضاء.

Унинг кўзлари олдида ўтмиш манзараси эски фильм лавҳалари каби намоён бўлади².

إنه نصف هالة قمر على منبسط في سفر جبل.

Бутун соҳил ойнинг ўроғи остида узоқлардан қорайиб кўринаётган тоғлар этагида товланади³.

إن للصبر نهاية، و حين يفرغ صبر البحر فأحزره.

Ҳар қандай сабрнинг ҳам сўнгги бўлади. Бир кун келиб денгизнинг ҳам сабр косаси тўлиб-тошади⁴.

Она қайғуси ёки кўрфаз гўзаллигини янада аниқроқ ва ифодалироқ кўрсатиш мумкин эди, аммо бундай матн араб ўқувчисига яхши таниш ва китобхон уни осонгина тушунади.

Ханна Мина ўзининг биринчи “Елкан ва бўрон” романи орқали ўзини араб адабиёти учун янги материаллардан фойдаланган ҳолда ўзининг севимли бандаргоҳ одамлари, денгизчилар ҳаёти ва урф-одатларини тасвирлаган ёзувчи сифатида намоён қилди, унинг олдида реал воқелик белгилаб қўйган вазифаларни ҳал қилди.

“Елкан ва бўрон”да ҳикоя қилинган воқеа жуда таъсирли. Унда ўқувчи бандаргоҳнинг қандай яшаётганини тасаввур қила олади, унинг парда орқасини кўра олди, гуруҳлар ўртасидаги ҳокимият учун кураш, контрабандачиларнинг ноқонуний ҳаракатлари, арзимас нарсалар учун

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 11.

² الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 11.

³ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 11.

⁴ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 12.

инсонни майиб-мажруҳ қилиш, ҳатто ўлдиришга тайёр бўлган ёлланган йигитлар, ароқхўр, дарбадар кишилар ҳақида ёзди. Бандаргоҳда ҳаёт қайнайди, бу ердаги ҳаёт ўзига хос, у ўзгача – у на денгиз, на қуруқлик – мазлумлар руҳи жойлашган покиза макон...

Ёзувчига кўра Ат-Таруси – дунёнинг барча бурчакларини кезган собиқ денгизчи, денгиз бўриси (Роман бошдан охир унинг яна денгизга қайтиш истагига асосланган). У ўжарлик билан ўз ниятига эришишга уринади. Ҳалол, ростгўй, шон-шараф, виждон қонунларини биладиган одам. Қолган персонажлар эса кўпинча шунчаки, йўл-йўлакай кўрсатиб ўтилади, улар бир нечта эпизодларда тавсифлаб ўтилади, чала таассурот уйғотади. “Елкан ва бўрон” асарида ҳам “Денгизчининг тақдири” номли иккинчи романида бўлгани каби “экспериментал роман”га яқинлаштирадиган хусусиятлар мавжуд: воқеликнинг янги қирраларини ўзлаштириш, “омма” ва “муҳит”ни ўрганиш, ҳаётнинг паст томонларини акс эттириш. Унда бадиий жиҳатдан қайта ишланмаган (инқилобий кураш, бандаргоҳ ишчиларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, махфий ташкилотлар ва б.) хом материаллар (асосан араб адабиёти учун янги материаллар) устувордир.

Муаллиф ўз олдида ҳикоянинг юксак даражада шеърийлиги, денгиз тасвири, денгиз ҳаётининг романтик жиҳатдан кўтаринкилигини таъминлаш вазифасини қўйган: “Ҳа, денгиз – бу буюк сир-синоат. Унда жуда кўп сир-асрор яширин, у (денгиз) сирларни ичига ютади, аммо ҳеч қачон ошкор қилмайди...”

Денгиз гўё ўйин-кулгиларга қўз юмади, ясама ўйинлар билан шуғулланадики, бу нафақат тасвири яратишда ташқи стилистик жиҳатдан ортиқча нарсаларга, балки унинг мазмунидаги катта йўқотишларга (масалан, бўрон тасвири) олиб келади. Бу ўзининг тарихий аниқлиги,

ижтимоий кескинлигини йўқотади, кўпинча у аслидан кўра қашшоқроқ кўринади.

Буларнинг барчаси, айниқса, айтиб ўтганимиздек, ҳикоянинг тузилиши даражасида намоён бўлади. Ханна Минанинг асарларида қаҳрамонларнинг ўзига хос сўз қўллаши ва тасвирланаётган муҳит ўз аксини топган қўшма ҳикоянинг ажойиб намуналарига дуч келинади.

Аммо бундай мисоллар бошқа принциплар асосига қурилган романнинг умумий матнига киритилган. “Елкан ва бўрон” ва “Дераза ташқарисида қор ёғмоқда” романида зиёли ҳикоячи ўрта даражадаги ўқувчига мурожаат қилади. Китобхоннинг диққат-эътиборига тасвирланаётган муҳитга бегона тилда баён этилган яхши таниш материал таклиф этилади.

و تراكضت الغيوم السود الزاحفة من الغرب، فغطت البقعة المضيئة، وامتدت طبقة اسفلتية فوق الثغرة التي فتحتها اشعاع القمر.

– Осмонни қора чакмон каби қоплаган зимистон тун булутлар ортидан тонг саҳар ёриша бошлайди¹.

فوقه كانت تنبسط سماء صافية، و نسيمات تهب كأنها مدفوعة بمروحة، و أبنية شاهقة، ترتفع من الهضبة إلى البحر..

Унинг тепасида тоза, тиниқ, мовий осмон ястаниб ётар, майин шабада эса гўё вентилятор каби шамол бериб турарди. Денгиз бўйидаги баланд тоғ бағрида баланд уйлар қад кўтарган эди².

Айтайлик, туннинг бундай шеърий таърифи ва “қора чакмон” (хламида), “тонг саҳар” ҳикоячининг матни бе-зашга уриниши деб қабул қилиниши мумкин. Аммо ҳикоячи худди шунга ўхшаш сўзларни шаҳарлик жинни, бозор ҳозир у нозир кишилар ҳақида гапирганда ҳам қўллайди. Газета-журнал босма қолиплари фақат ҳикоячининг нутқини тўлдириб қолмайди.

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 266.

² الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 206.

قال الرئيس في نفسه: "ليس هذا بسؤال. إنه دعوة إلى الرجوع، لهات إنسان تعب يفكر بالكاف عن المقاومة.."

Ва капитан ўзига ўзи гапирди: "Бу савол эмас. Бу келгусида қаршилик кўрсатишнинг мақсадга мувофиқлигига шубҳа қилувчи ва шунинг учун қуроллари ташлаш таклиф қилувчини орқага чекинишга даъватдир..."¹

فأية كلمة يمكن أن يقال أن تؤثر و تدفع هذه النفوس الواجفة المقرورة؟

Ва ундан кейин энди уларнинг қалбларини иситадиган сўзларни қаердан топиш мумкин?²

Ҳикоячи ўқувчига ўз дўстларини қутқармоқчи бўлган одамларнинг қийин руҳий ҳолатини кўрсатишга ҳаракат қилади, аммо буни, юмшоқроқ тил билан айтиладиган бўлса, оддий, газета-журналларнинг шошилинич белгилари бўлган декларатив тарзда айтади.

Шунинг учун ҳам Ханна Мина ҳикояларидаги кескин тўқнашувлар, ўткир ижтимоий конфликтларнинг бадий тарзда гавдаланишини кўпинча топа олмаймиз.

"Франция Сурияга мустақиллик берган ҳолда у ерда қолиш учун режалар тузди: Англия Францияни сиқиб чиқариш ва унинг ўрнини эгаллаш учун қутурган фаолиятларни ривожлантирди". Бундай мисоллар кетма-кет эпик ҳикоянинг таркибий қисмига кирмайди; улар бу ерда маълум даражада "шахсий тажриба"ни чеклаш истаги сифатида сезилади. Ўз-ўзидан, бундай истак дунёни кенг ёритишга ҳаракат қилаётган ёзувчига нисбатан ҳурмат уйғотади. Бундай "жиловлаш" қандай усуллар билан амалга оширилаётгани бошқа бир масала. Ҳужжатли усуллар бадий адабиётган кўпмاليётда янги далиллар билан тасдиқланади. Бироқ, романнинг бадий вазифаларининг бажарилишини таъминловчи универсал воситаликка ярамайди.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 268.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 269.

Денгиз романларида Ханна Мина деярли махсус терминологиядан фойдаланмайди. "Елкан ва бўрон"да биз бор-йўғи учта ўзига хос сўзни топишга муваффақ бўлдик. Булар: фелюка, румпель, арқон, яъни денгиз терминологияси романларда тавсиф, сюжетнинг ривожланиши элементига айланмади ва бадий вазифа юкланмади. Асосийси, ҳикоя мазмунга зид. Муаллиф ўртача зиёлиёна тилда оддий денгизчилар ҳақида ҳикоя қилади ва таърифловчиларга рўйи рост ҳамдардлик билдиради¹.

– لا أريد مناقشة... أنا الرئيس هنا، و الزروق في عهدي. خذوه كما قلت لكم و اذهبوا، أما أنا فسألقى بنفسى في الماء و أصعد إلى الشخورة.. لا تخافوا على فأننا سباح قديم.

– Мен сизлар билан баҳслашмоқчи эмасман. Мен капитанман ва қайиқ учун жавобгарман. Шунинг учун, айтганимдек, уни олинг ва боринг. Мен ўзим сувга тушиб, қайиққа чиқаман. Хавотир олманг. Мен сузишни биламан².

انتشله إسماعيل من أفكاره و هو يقول:

– أ لا تقبل رجائي؟

– Балки сен менинг илтимосимни бажарарсан? – деб сўради Исмоил ўйчан ҳолда³.

Кўриниб турган, объектив дунёни чизишга уринишда муаллиф баъзан оддий хроника воситаларига мурожаат қилади, аммо яна ўша ҳақиқий, умумий аҳамиятга эга воқеалар шунчаки номланади. Бу ерда сўз бирлаштирувчи цемент вазифасини бажаради, яъни хусусий ва аҳамиятсиз таассуротларни бирлаштирувчи елим сифатида қўлланилади.

"Мустамлакачилар, албатта, мудраб қолмадилар ва юзага келган вазиятдан ўзлари учун фойдали бўлганини ажратиб олишга ҳаракат қилдилар. Улар орқада туриб

¹ Адабий танқидчиликда Ханна Мина характерлар ярата олмгани, характерлари тараққиёт ичида кўрсатиб берилмаганлиги кўп маротаба таъкидланган.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 277.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 279.

ҳаракат қилган ҳолда маҳаллий ҳокимият ва муҳолифат кучлари билан алоқа ўрнатдилар, уларни қўзғатдилар, улар орасида зиддият пайдо қилдилар, уларни парчалаш, ватанпарвар кучларни тарқатиб юбориш, уларни сўл унсурларга қарши гижгижлаш, уларнинг бирлашишлари йўлига турли тўсиқлар қўйиш, улар қўлга киритган зафарларидан маҳрум қилишга уриндилар.

Ханна Мина романлари поэтикасида психологик тасвир воситалари – ички монологлар, қаҳрамоннинг ўзи билан ўзи қиладиган баҳс-мунозара, ҳиссий ҳолати муҳим ўрин эгаллайди. Бироқ, биз уларни психологик тасвир воситалари деб аташ фикридан узоқмиз. Х.Мина қаҳрамонлари жамиятнинг муайян гуруҳлари ва қатламларининг онгини ифода этувчи ижтимоий типлар бўлиб, уларни тавсифида асосий нарсаси ватанга бўлган муносабатдир.

Х.Мина романларининг асосий композицион усули – ёзувчи томонидан ўрта асрлар ҳикоя адабиётидан ўзлаштирилган цикллаштиришдир¹. Шунингдек, Х.Мина асарларида кўплаб образларнинг рамзийлиги, ҳатто роман номларининг ҳам қандайдир рамзларга тўла эканлигини таъкидлаш керак.

“Елкан ва бўрон” романидаги воқеалар қуйидаги ижтимоий фонда юз беради: бир нечта “катта одам” шаҳар мавзелари, иқтисодиётнинг бутун бошли соҳаларига ҳукмронлик қиладилар. Айрим истиснолардан ташқари, бутун шаҳар алоҳида оилалар томонидан бўлиб олинган. Арзи-маган кўринишда итоатсизлик қилишга журъат этганларнинг тақдири оғир бўлган. Бандаргоҳнинг бутун фаолиятини монополлаштирган Абу Рашид, ўзининг ташқи мутаवозеъ ташқи кўринишига қарамай, маккор ва

¹ Бу араб танқидида ҳам таъкидлаб ўтилади. Қ.: Абдураззоқ Саид. Рихля ал-Кашф ва аль-Иқтишоф”. Алам тўпламида Х.Мина ар Риван. Бейрут. 1979. 6.53. Бу ҳақда Қаранг: В.Н.Кирпиченко. Современный арабский роман и средневековая историческая хроника. М., Наука.

шафқатсиз одам эди: агар итоатсизлик – кема ёниб кетади, одамлар ўлдирилади. Шаҳарнинг маълум бир туманида пайдо бўлган янги келган киши вазиятни иложи борича тезроқ тушуниши ва итоатгўйлик кўрсатиши керак эди.

Аммо Муҳаммад ибн Зухди ат-Тарусий бундай қилмайди. Ўз саъй-ҳаракатлари билан тошлоқ қирғоқда жойлашган кичик бир жойни текислаб, у ерда чодир тикади ва ўзининг хусусий қаҳвахонасини очади. Унинг бандаргоҳ худудида қаҳвахона очганлиги –ғалаба моҳиятига эга эди. Бандаргоҳнинг хўжайини Абу Рашидга тадбиркорнинг бу иши ёқмайди. Ат-Тарусийнинг бандаргоҳ ишларига аралашishi ва денгизчиларни ҳимоя қила бошлагани уни жаҳлга мидади. Абу Рашид қотил Солиҳ Баруний ат-Тарусийни ўлдириш учун ёллайди. Аммо шиддатли жангда бир неча денгизчиларнинг кўз ўнгида Ат-Тарусий ёлланма қотилни мағлуб этади.

Ўзининг қулай жойлашуви туфайли Ат-Тарусийнинг қаҳвахонаси гуллаб-яшнади. У ерга ҳар хил одамлар тўпланади, албатта уларнинг кўпчилигини денгизчилар ташкил этади. Улар ҳамма нарсаси ҳақида гаплашадилар, албатта, кўпроқ сиёсат тўғрисида баҳслар бўлади. Баъзи вақтлар бу ерга келганлар Берлин радиосини тинглайдилар ва шу тахлит бир тингловчи доираси шаклланади. Кейинчалик Ат-Тарусийнинг ўзи эътироф этганидек, қиладиган иши қолмаганлиги учун бу доирага кириб қолган эди. Ушбу гуруҳ (доира)нинг ташкилотчиси темирчиси Абуҳамид эди. У Берлин радиосининг хабарларини омма орасида кенг ёйиш билан шуғулланди. Аммо бундай машғуллот узоққа чўзилмади. Бутун шаҳарда германпарастлар ҳибсга олина бошлади. Абуҳамид эса одамлар яшайдиган Шаҳодин мавзесига яширинишга муваффақ бўлди.

Орадан икки ярим йил ўтди. Бу вақт ичида Сурия “мустақилликка” эришди. Бироқ Франция ва Англия истилочи кучлари ҳамон мамлакатда турар эди.

و كانت فرنسا تعمل لسلب الإستقبال، و بريطانيا تنشط لطرد فرنسا و الحلول محلها، و دعاة الملكية يسعون لنسب الجمهورية، و الجماهير تطالب بالجيش و الجلاء، و كان الكفاح يتسع، و المناقشات تحتدم في كل مكان.

Франция бу халқнинг мустақиллигига чек қўйишга уринди, Англия Францияни сиқиб чиқариш ва унинг ўрнини эгаллашга тинмай уринди. Монархия тарафдорлари республикани тугатишга умид қилишар, халқ оммаси армия ва чет эл қўшинларини олиб чиқиб кетилишини талаб қилар, кураш кенгайиб борар, низолар-тортишувлар ҳамма жойда давом этарди¹.

Романда мамлакатдаги вазият ана шундай тасвирланади.

Бундай шароитда тайёрлов синфининг устози Шамил бандаргоҳ ишчилари касаба уюшмаси тўгарагини ташкил қилади. Тўгаракнинг қароргоҳи Ат-Тарусийнинг қаҳвахонаси эди. Ат-Тарусийнинг ўзи дастлаб устози Шомилнинг фикрлари мантиғидан таъсирланиб, тез орада тўгаракнинг ишончли, содиқ аъзосига айланади.

Ат-Тарусий ўзининг балиқ овлайдиган қайиғи билан шиддатли денгиз тўфонига дуч келиб қолган Ар-Раҳмунини қутқараётиб, қаҳрамонлик кўрсатади. Оғир об-ҳаво шароитида қайиқ экипажини керакли ускуналар билан таъминлай олмаслигини сабаб кўрсатиб денгизга моторли қутқарув қайиғини юборишдан бош тортган бандаргоҳ бошлиғининг тўсқинлик қилишига қарши бундай қаҳрамонликни кўрсатади. Бу воқеа Ат-Тарусийни шаҳарнинг машхур одамига айлантирди. Хавф-хатардан халос бўлган Ар-Раҳмуний Ат-Тарусийни янги кеманинг ҳамкор эгаси бўлишга ва капитан сифатида денгизга сафарга чиқишга кўндиради.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 145. ¹

Бироқ, ўша пайтда мамлакатда ички реакция ҳаракатга келди. Латакия собиқ губернатори Сулаймон Муршид Жуба Бургал қишлоғида катта куч йиғиб, Латакияга бостириб бориш ва ўз ҳокимиятини тиклашга тайёрланмоқда эди. Бу 1936 йилда бўлганидек Суриянинг яна қайтадан парчаланишини англатар эди. Мамлакатда ички реакция ва ташқи босқинга қарши курашиш учун кенг оммалашган фронтни тузиш ҳаракатлари кенг ёйила борди. Шундай қилиб, Заки Кабурнинг уйида турли мавзелар, партиялар ва ташкилотлар вакиллариининг йиғилишида иккита қўмита тузиш таклиф қилинди, бири пул маблағларини йиғиш учун, иккинчиси – қурол сотиб олиш учун. Ат-Тарусий қурол-аслаҳа ташишни ўз зиммасига олди. У жуда хавфли топшириқни бажариши куерак эди – Басит деган жойдан қайиқда учта денгизчининг ёрдами билан контрабандачилардан сотиб олинган қуролларни ташиши керак эди.

Ат-Тарусий қаҳвахонасини сотиб, сафарга отланди. Йўлда кетаётиб қаҳвахонасида ишлаётган хизматчиси, мен энди қариб қолдим, дея у билан денгиз сафарига боришдан бош тортган Абу Муҳаммад ҳақида ўйлади. Ат-Тарусий чолга ёрдам берди. Аммо у барча кекса одамларнинг бахтсиз бўлиб қолишига тўсқинлик қила олармиди?

صدق الأستاذ كامل... القضية ليست قضية الفرد بل مجتمع، ينبغي إصلاح المجتمع.

Устоз Комил ҳақ гапни айтди: гап шахс муаммосида эмас, жамият муаммосида. Жамиятни тузатиш керак¹.

Бу романнинг қисқача мазмунини ташкил этади.

Ушбу романда Ханна Мина ўз олдида ўта масъулиятли вазифани қўйганди: халқ оммасининг миллий ва синфий онги ўсиши ва озодлик ва мустақиллик учун курашини акс эттириш. Ушбу мафкуравий-мавзуий асос, энг аввало, асар

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 388. ¹

қахрамонлари - халқнинг энг илғор вакиллари танлашда ўз аксини топди.

Табиийки, ушбу мафкуравий йўналиш қахрамонларнинг ривожланишда, олға силжишда намоён бўлишини белгилайди. Ханна Минани, авваламбор, биринчи навбатда, аста-секин пайдо бўлган одамларнинг ўзига хос хусусиятларидаги ўзгаришлар қизиқтирди, аммо ундан кейин маълум вақт ўтгач, бу одамлар озодлик учун курашчиларга айланди.

Албатта, фақат бир хил ўзгаришлар тасвири, уларнинг сабабларини асосламаган ҳолда, уларнинг ишончли бўлишини таъминлай олмасди. Кескин тўқнашувлар натижаси ўлароқ характерларнинг шаклланиши ва ўсишини намоёйиш этиш Ханна Минага хос хусусиятдир.

Роман қахрамонларининг характерларини ўйлаб ўтирмасдан кўриб чиқишга ўтиладиган бўлса (чунки қахрамонларни тушунмасдан биз асарнинг ғоявий ва мавзуй моҳиятини тўлиқ англаб эта олмаймиз) характерлар бу мазмун кўринишининг шаклланишидан бошқа нарса эмас, бунинг учун зарур бўлган барча нарсани тўлиқ очиб бериш керак.

Ат-Тарусийнинг бутун ҳаёти бандаргоҳ ва денгиз билан боғлиқ. Болалигида у “бандаргоҳнинг тарбияси оғир боласи” бўлган, улғайгач эса – бандаргоҳда ишчи, кейинчалик эса балиқчи кемасида ишчи бўлиб ишлайди. Кейинчалик у дастлаб кичкина, ундан сўнг каттароқ қайиқ сотиб олишга муваффақ бўлади. Ва ниҳоят, у Ал-Мансур қайиғи эгалигига шерик, ундан сўнг эса қайиқнинг ягона эгаси бўлади. Унинг жасур, тажрибали капитан сифатида шон-шухрат қозониши у ташриф буюрган кўплаб бандаргоҳларга қадар етиб боради. У ғамхўр капитан эди. Ўртаер денгизини у беш қўлдай билар, аммо бир куни шиддатли бўронда унинг кемаси чўкиб кетади. Шундан кейин Ат-Тарусий узоқ вақт мобайнида ишсиз қолиб кетади.

Бироз вақт ўтиб у балиқчилик қилишни бошлайди, лекин замон қанчалик ўзгариб кетганлигига гувоҳ бўлади: катта балиқчи кемалари кичик балиқчи қайиқларини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилаётганди. Денгиз иши тижоратга айланиб кетган эди. Савдогарлар меҳнат қилишмас, кемаларда ёлланма денгизчилар меҳнат қилар эди. Ат-Тарусий ҳеч қаерда ёлланма ишчилик қилишни истамасди. Шундай қилиб, у денгизни тарк этади, лекин ундан узоқлаша олмайди. Соҳилдаги қоялар ва тоғу-тош орасида дайдиб юради. Бир куни, бир дўсти унга шу қирғоқдан озгина ер ажратиб, уларни тошлардан тозалаш, у ерга чодир тикиб, бир нечта стол ва стул қўйишни таклиф қилади. У дўсти Ат-Тарусийга бир оз пул ҳам беради. Эртаси куни, Ат-Тарусий бу ғояни амалга оширади ва ўзининг кичкина қаҳвахонаси очиб ишлай бошлайди. Аммо бу қаҳвахонанинг очилиши Ат-Таруси учун кун кечириш воситаси, асосий мақсад-муддао эмас эди. У ўз вазифасини соҳилда қолиш, маблағ тўплашдан иборат деб биларди; у қайтадан денгизга қайтишни орзу қиларди.

Энди роман қахрамонларининг характерларини кўриб чиқишга ўтамиз, чунки қахрамонларнинг феъл-атворларини англаб етмасдан асарнинг ғоявий ва тематик моҳиятини тўлиқ англай олиш қийин. Зеро характер деганда мазмуннинг шаклий ривожланиши тушунилади. Асарнинг мазмун ундаги характерларга ҳаётнинг ўзи ва ёзувчи томонидан қўйилган барча нарсани тўлиқ очиб беришга хизмат қилади.

Романда бош қахрамон Ат-Тарусийдан бошқа образлар ҳам бор. Улар орқали ёзувчи романнинг ғоявий вазифаларини бирма-бир ҳал этиб боради. Бу асардаги Абуҳамид, устоз Комил, Аҳмад ва бошқа образлардир.

Ат-Таруси романнинг бошланишида етарли ҳаётий тажрибага эга денгизчи сифатида ўқувчи кўз ўнгида намоён бўлади, аммо у ўз ташвишлари билан яшайди.

Роман охирида эса халқ учун қайғурувчи фаол курашчига айланади. Зеро Ханна Мина олдида турган асосий бадий вазифа қаҳрамонни оддий денгизчидан фаол курашчига айлантиришни ишончли кўрсатиб беришдан иборат эди. Қаҳрамон Иккинчи Жаҳон уруши йилларида Суриядаги шаҳарнинг одатий ҳолатига сингдирилган.

Ат-Тарусий ҳар куни бандаргоҳдаги қайноқ ҳаёт, ярим яланғоч ҳаммолларнинг эгилган жуссалари, денгизчиларнинг чорасиз ҳаёти ва баржалар эгаси Абу Рашиднинг чекланмаган ҳукмронлиги, куч-қудратини зимдан кузатарди. Баъзан у Абу Рашиднинг одамларидан чорасиз денгизчиларни ҳимоя қилар, шундан сўнг ҳар сафар қилган ишидан пушаймон бўларди. Чунки у Абу Рашидга қарши чиқаётганини биларди. Аммо ўзини бандаргоҳда бўлаётган чиркин ишларга аралашмасликка аҳд қилар, бироқ дарҳол буни унутарди. Бир куни у шунчалик ғазабланидики, Абу Рашидни сўкиб юборади. Бу гап Абу Рашиднинг қулоғига етади, шунда у Ат-Тарусийни йўқотишга қарор қилди ва ёлланма қотил сифатида танилган денгизчи Солиҳ Баруни Ат-Тарусийни ўлдириш учун жўнатади.

Солиҳ Бару билан жангда Ат-Таруси ғалаба қозонади ва бу ҳақда бутун шаҳарда гап тарқалади.

و قد أجمعوا على أن الطروسي كسر شوكة ابن برو، و لكنهم، في الأعماق من نفوسهم، كانوا يقولون: العداوة بدأت الآن، فكيف تنتهي؟!

Ат-Таруси Ибн Барунинг шон-шарафини йўққа чиқаргани билан у билан бирдам эди. Аммо юрагининг туб-тубида шундай бир нарсa жаранглаб турарди: “Адоват энди бошланди. Қандай тугар экан?”¹

Ат-Таруси – ўзига хос феъл-атворга эга бўлган инсон. Соҳилда қолиш Абу Рашид билан доимий душманлик ичида яшашни англатишини билган ҳолда, у курашга тайёр бўлади. У шундай сўзларни айтади:

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 19.

أنا هنا و سابقى، و ليطيخ أبو رشيد أحض ما عنده.

Мен шу ерда қоламан. Абу Рашид нима қилса қилаверсин, мен нима қилиш, қандай иш тутишни биламан¹.

Биз бу ерда аниқ конфликт (тугун)га дуч келамиз. Драматик тўқнашув Абу Рашиднинг шахсан ўзи билан эмас, унга тегишли одам билан бўлсада, Ат-Таруси образининг ривожланишидаги янги босқичнинг бошланиши эди. Шуниси диққатга сазоворки, адиб образни ривожлантиришга шошилмайди.

Абу Рашид ўз тактикасини ўзгартиришга қарор қилади. У Ат-Таруси билан “дўстона суҳбат қуриб, уни инсофга чақириш” учун бандаргоҳ хўжайини бўлган Абу Аминни Ат-Тарусийнинг ёнига юборади. Абу Амин ҳақиқатан ҳам Ат-Тарусийни Абу Рашид билан очиқ жанг қилишнинг фойдасизлигига ишонтиришга муваффақ бўлади. Ат-Тарусий, агар уни тинч қўйишса, бандаргоҳда бўлаётган ишларга аралашмасликка ваъда беради.

Бундан Ат-Тарусийнинг таслим бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, гарчи унинг феъл-атвори билан бандаргоҳда бўлаётган ишларга аралашмасликнинг иложи йўқ эди.

Аммо барибир, келишув шартларини Абу Рашиднинг ўзи бузади. Биринчидан, Ат-Тарусийнинг жавоби Абу Рашидга ёқмайди. У Ат-Тарусийнинг шахсан ўзи ундан кечирим сўраш учун югуриб келишини кутади. Абу Рашид Ат-Тарусийни ўз йўлидан олиб ташлайдиган бошқа ёлланма қотил ёки қотиллар тўдасини юбориши мумкин эди. Аммо, иккинчи томондан, шошилишга арзийдимиди, эҳтимол, қаҳвахона эгасининг бандаргоҳ ишчилари орасидаги обрўси ҳам фойдали бўлар?

و سأخضعه مع الزمن. يكفيه الآن بعض النفقات، إنني أعرف ما يجري في مقهاه ليلا، و ها هو مخفر الشرطة أمامي.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 57.

Майли вақти-соати келиб мен уни тарбиялаб ҳам оламан. Ҳозирча уни биров безовта қилиб туриш кифоя. Кечалари унинг қаҳвахонасида нималар бўлаётганини яхши биламан! Мана у – полиция маҳкамаси¹.

Махфий полиция ходимлари Ат-Тарусийнинг қаҳвахонасида тез-тез пайдо бўлиб туришади. Ат-Тарусий шамол қайси томондан эсаётганини тушуниб турарди.

هذه فعلته! نعم، فعلة أبي رشيد!

Бу унинг иши. Ҳа, бу Абу Рашиднинг иши².

Бир куни узоқ денгиз сафаридан қайтган Ат-Тарусийнинг қаҳвахонасига эски бир дўсти – Ар-Раҳмуний кириб келади.

Улар орасида жуда қизиқарли суҳбат кечади:

– تسلم يا زهدي، حفظ الله خاطرك و اعزك، هات بوسة من شواربك، هه (و قبله) وصلت الآن من السفر فسمعت القصة في الميناء، و حفلت أن أمر عليك و ابوسك. قال لي البحارة: "الطروسي أبدأ ابن برو على كيفك" فلم أستغرب، الرئيس في البحر أم في البر.

– العفو ريسنا، ابن برو لا يستحق الذكر، و لكنه يتعنتر في الميناء، يكفيها ما تحملت منه، نريدا الخلاص يا ريس.

– منه أم من الذي دفعه؟

– الذي دفعه لن يخلد، لكل ظالم نهاية.

– على كل انت بدأت، ضربتك شجعت البحارة، و لكنك ستعرض للمتاعب بعد اليوم.

– المتاعب بدأت منذ اليوم.

– كيف؟ قالها بإشفاق و اهتمام.

– رجال الأمن يضايقونني.

– و لماذا؟ هل اشتبهوا بشيء؟

– عرفوا أننا نسمع برلين في الليل.

– و ماذا قالوا؟

– جاءوا يجسون النبض و يسألون..

– عنك؟

– لا، عن أبي حميد.

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 38.

² الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 90.

– Зуҳдий, Аллоҳ сени ўз паноҳида асрасин! Мўйловингни ўпишга ижозат бер. Мен узоқ давом этган денгиз саёҳатидан ҳозиргина қайтиб келдим ва банларгоҳда нима бўлаётганини эшитдим. Келиб, ўзимга ўзим сени бир ўпишга ваъда бердим. Денгизчилар менга Ат-Тарусий Ибн Барунинг ақлини жойига келтириб қўйди, деб айтишди.

– Ажабланадиган жойи йўқ, капитан – у ҳам қуруқлик, ҳам денгизлар капитани.

– Мени кечир, Ибн Бару, эслатишнинг ҳождати йўқ!

Бироқ, у бандаргоҳдаги ҳамманинг жонига тегиб бўлган, ҳамма ундан чарчаган эди. Етади, шунча чидаганимиз. Уни бартараф қилиш керак.

– Уними, ёки уни бу ишга ундаётганларними?"

– Уни ундаётганлар абадий эмас. Ҳамма ёмонликнинг бир охири бор.

Аслида ҳамма нарса сендан бошланди. Сенинг ҳаракатинг денгизчиларни илҳомлантирди. Бироқ, бугундан бошлаб сенга осон бўлмайди.

– Қийинчиликлар аллақачон бошланиб бўлган.

– Қандай қилиб?

– Атрофда махфий полиция одамлари ғимирлаб қолишди.

– Нега сендан гумон қилишяптими?

Кечаси Берлинни тинглаётганимизни улар билиб қолишган.

– Нима дейишяпти?

– Улар ҳозирча қўйнимизга қўл солиб кўришяпти, савол беришяпти...

– Сен ҳақингдами?

– Йўқ, Абуҳамид ҳақида¹.

Тайёрлов синфининг устози Комил қаҳрамоннинг руҳий ҳолатининг ўзгаришига жиддий таъсир кўрсатади.

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 92.

Асарда қаҳрамоннинг ўсиб бориши Ат-Тарусийнинг устоз Комил билан дўстлиги орқали берилган. Дастлаб, Ат-Таруси, бошқалар каби вақти-вақти билан устоз билан суҳбатлашиб турган.

و حديث الأستاذ كامل يقنعني.

– Устоз Комилнинг нутқи мени ишонтиради, – дейди ўз-ўзига Ат-Таруси¹.

Аста-секин, ҳар сафар Комилни тинглар экан Ат-Таруси ҳаяжонланганча якка ҳолда кураш олиб бориш бесамар бўлишини англай бошлайди. Энди у Абу Рашид билан можаро шахсий адоват эмаслигини тушуниб етади. Энди у Абу Рашидга бу нарса ёқадими ёки йўқми, денгизчиларни ҳимоя қилмаслиги мумкин эмас эди. Ат-Таруси бандаргоҳ ишчилари касабга уюшмасини тузиш зарурлиги, ушбу йўналишда йиғинлар ва тайёргарлик ишларини олиб бориш зарурлигига амин бўлади. Устоз Иккинчи Жаҳон урушида халқларнинг ягона ҳақиқий дўсти – Совет Иттифоқи эканлигига ишора қилади. Устоз Комил Ат-Таруси ҳақида қуйидагича мулоҳаза юритади: كنت تهزأ بكل حديث عن تنظيم عمال الميناء، و ها هم يجتمعون في مقهاك، و ها أنت تقف في صفنا.

Бандаргоҳ ишчилари такилотини тузиш тўғрисида гап кетганда, сен қулган эдинг, энди улар сенинг қаҳвахонангда йиғилишмоқда ва сен бизнинг сафимизда турибсан².

Яна бир эпизод Ат-Тарусийни шаҳарнинг машҳур кишиларидан бирига айлантирди. У кучли тўфонга дучор бўлган Ар-Раҳмунини қутқаради. У йиғилган оломон олдида бандаргоҳ бошлиғини ўз қўлига олган ҳолда моторли қутқарув қайиғини беришга мажбур қилади.

Абу Рашид буларнинг барчаси нима англатишини яхши билади. У Ат-Тарусийнинг ҳар бир қадамини кузатади. Бундан кейин нима қилиш керак – денгизга борадими ёки

бандаргоҳда қоладими? Айни шу пайтда янги бандаргоҳ кемасини сотиб олган Ар-Раҳмуни Ат-Тарусийни кема эгалигига ҳамкор ва кема капитани бўлишга кўндиради. Аммо денгизга сафарга чиқишдан олдин Ат-Таруси ўзининг халқ тақдири учун чинакам курашчи бўлганлигини исботлайди.

Собиқ губернатор Сулаймон Муршиднинг реакцияси кучая бошлагани маълум бўлганида, Ат-Таруси прогрессив кучларнинг умуммиллий жабҳасини яратиш ва кенг халқ оммасини қуролли кўзғолонга тайёрлашда фаол иштирок этади. У яширин равишда сотиб олинган қуролларни ташишни ташкил этишдек ўта оғир масъулиятли вазифани ўз зиммасига олади ва бу операцияни жуда яхши амалга оширади.

Ат-Тарусийнинг мафкуравий позицияси ҳам аллақачон кучайиб бўлган эди. Устоз Комил билан биргаликда у ўзининг мафкуравий тамойилларини ҳимоя қилишга тайёр эди. Заки Кабурийнинг уйидаги йиғилишда устоз ва мажлис иштирокчилари ўртасида баҳсли вазият юзага келади:

– و هل نستطيع مقامة الدولتين؟ و من يساعدك؟

قال الأستاذ:

– الشعب يستطيع كل شيء.. اما المساعدة فتأتي في وقتها، لنا أصدقاء نحن أيضا..

– لا نريد دعاية في الاجتماع.. لا نريد دعاية للروس..

– الروس ليسوا بحاجة إلى دعاية..

– بل أنت تعمل دعاية لهم، و تتكلم كما يتكلمون.. و.. و جاء صوت الطروسي من الزاوية:

– و إذا تكلم كما يتكلمون؟ هل تريد أن تسدفيه؟ حاسبه على أقواله، هل فيها شيء مضر؟ و هل هي خطأ؟

و تدخل بعض الحاضرين فقالوا: "لا بأس بتبادل الآراء.

– Биз бу икки кучли давлат (Франция ва Англия – А.А.)га қарши кураша оламизми? Ким бизга ёрдам беради?

Устоз шундай жавоб беради:

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 35.

² الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 158.

– Халқ ҳар нарсага қодир. Ёрдам масаласига келсак, унинг келиш вақти-соати бор. Дўстларимиз ҳам бор.

– Учрашувда бу мажлисда ташвиқот олиб боришни истамаймиз, руслар учун ташқиқот олиб боришни ҳам хоҳламаймиз.

– Руслар ташвиқотга муҳтож эмаслар.

– Аммо сен улар орасида ташвиқот олиб боряпсан, уларнинг айтганларини такрорлаб, беихтиёр уларни тарғиб қиляпсиз.

Шунда четда турган Ат-Тарусининг овози эшитилди:

– Агар уларнинг айтганларини такрорлаётган бўлса, сен унинг оғзини ёпмоқчимисан? Унинг бу сўзлари нотўғрими?

Ўтирганлар масалага аралашиб, баҳс-низоларни тугатишни талаб қилишди¹.

Ёзувчининг асосий нияти – қаҳрамоннинг ўзини ўзи англаши қанчалик ривожланганлигини кўрсатишдан иборат эди. Ат-Тарусий шахсиятининг камолга етиши асосан романнинг бошидаёқ пишиб етилгани маълум. Устоз Комил билан танишиши унинг етук онги шаклланиши учун етарли эди.

Ат-Тарусийнинг онгли курашчига айланиши, албатта унинг инқилобчига айланганини англатмайди. У ўша пайтдаги Суриянинг тарихий шароитларидан келиб чиқилса, у синфий курашнинг асосий қонуниятлари билан ҳали таниш эмас эди.

Романнинг бадий қиммати шундаки, оддий кундалик турмуш шароитларида яшаган бир денгизчи қаҳрамонининг ўз ташвишлари билан банд бўлиш билан бирга жасур, қаҳрамон жангчига айланади.

Аста-секин ва мантиқий кетма-кетликда шахс характери очилиши принципи Ханна Мина асаридаги

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 1.

бошқа бир қатор образлар, хусусан Абуҳамид образини яратишда асосий ёндашувни ташкил этган.

Абуҳамид ҳам Ат-Тарусий сингари меҳнаткаш халқ вакилидир. Романнинг бошида у сиёсий жиҳатдан қаттиқ адашган одам бўлади. Оддий саводсиз темирчи бўлган Абуҳамид Сурия халқи олиб борган миллий озодлик курашининг олдинги сафларида бўлиб, курашда фаол иштирок этади.

Таъкидлаш керакки, Абуҳамид образи ҳам ўзига хос (типик образ) ҳисобланади. Кўпчилик тўғри йўлдан адашган оддий одамлар, ҳатто кўпчилик сиёсатдонлар ҳам Иккинчи Жаҳон уруши йилларида Суриянинг мустақилликка эришиши учун Германияга умид боғлаганлар.

Абуҳамид ҳам ушбу қарашларга амал қилган. У Сурияни ишғол қилган Франция ва Англиядан нафратланади. Абуҳамид “Душманингни душмани – сенинг дўстинг” деган тамойилга ишонади. Шундай қилиб, у Берлин радиосининг “ёқимсиз тингловчиларидан бири”га айланди. Қолверса у, Берлин радиоси томонидан эфирга узатиладиган хабарларни кенг омма орасида тарқатишни бошлади. Аммо инглизлар ва Де Голлчилар Сурияга кирганларида, Берлинни тинглаш тақиқлаб қўйилган эди. Ўшанда Абуҳамид Ат-Тарусийнинг қаҳвахонасига чопиб келади ва у ерда кечалари Берлин радиосини яширинча тинглайди.

Таъкидлаш керакки, Абуҳамид “Миллий блок”ни қўлаб-қувватламайди. У ушбу буржуа партияси ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам ҳокимиятни қўлга олишга интилаётгани ва буни халқ манфаатлари учун қилмаётганига ишонади. Шундай қилиб, Шайх Доҳир кварталидаги Ибн Амин қаҳвахонасида, суҳбат Дамашқдаги миллатчилар қандайдир чиқишга тайёрларлик кўраётганлари ҳақида гап кетганда, Абуҳамид шундай дейди:

– لا تتعجبوا، لا حركة و لا من يحزنون.. الكتلة راح تتسلم الحكم.

– كما تسلمته عام 1936؟

– وارذل!

– Сизлар ҳайрон бўлманг, беҳуда ҳаракат қилманг ва умидсизликка тушманг. “Блок” ҳокимиятни ўз қўлига олади.

– 1936 йилда қандай қўлга олган бўлса шундай бўладими?

– Йўқ, ундан баттар бўлади!¹

Бу ерда Абуҳамиднинг ўзига хос эътиқодини ҳисобга олиш керак бўлади. Германиянинг ёрдами билан Сурия ўз мустақиллигини қўлга киритишини кўриш орзуси унинг кўзини кўр қилиб, ўзини ўзи англашга йўналтирилган овозини бўғиб қўяди. У А.Гитлер нафақат Франция ва Англиянинг, балки бутун инсониятнинг душмани эканлигини тушунишни истамайди. Бу нарса унинг феъл-атворидаги ҳолатини янада секинлаштиради.

Абуҳамиднинг қатъий консерватив характери, юзага келган вазият унга ёмон таъсир қилганида, кескин ўзгарди. Биринчидан, у икки ярим йил давомида тўлиқ изоляцияда бўлиб, полициядан яширинишга мажбур бўлди. Иккинчидан, унинг умиди амалга ошмади – фашистлар Германияси урушда мағлубиятга учради. Аммо у учраган энг шафқатсиз зарба унинг “яхши кўргани” – Берлин радиосининг араб тилидаги эшиттиришларини олиб борувчи Шайх Юнуснинг нутқини эшитиб, Абуҳамид жуда мамнун бўлди. Германиянинг марказида бўлиб туриб, Англия агентига айланди. Абуҳамид ғазабланиб ўз-ўзига савол берди:

– تأمل يا أبو حميد! هل كنت تظن هذا؟ يونس نفسه يعمل للإنكليز؟ تفو...!

– Ўйлаб кўр, Абуҳамид! Сен буни тахмин қилганмидинг? Юнуснинг ўзи ҳам инглизлар учун ишлаган. Тфу!²

Қизиғи шундаки, ҳатто кўплаб германофиллар Англия тарафдорлари лагерига кўчиб кетганларида ҳам Абуҳамид

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 135.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 318.

Англиядан нафратланишда давом этди. Латакиядаги инглиз резидентидан бир киши унинг олдига келиб шундай дейди:

– لو خفت عداك قليلا لا ستفدت.. الميجر يسأل عنك.

– يسأل عني أنا لماذا؟ قل للميجر أبو حميد حداد ما سمسار سياسة!

– Сен инглизларга нисбатан нафратингни пасайтирсанг яхши бўлар эди. Майор сен ҳақингда сўраяпти.

– Мен ҳақимда сўраяптими? Сен ўша майорга айтки, Абуҳамид қандайдир сотқин сиёсатчи эмас, оддий темирчи¹.

Аксинча, Абуҳамид Франциянинг Суриядаги ўрнини эгаллашга интилган Англиядан нафратлана бошлади. Бир куни Шайх Дохир кварталидаги Ибн Амин қаҳвахонасида у собиқ Совет Иттифоқига Лондон радиоси қандай хужум эшитди ва чидай олмай бақириб юборди:

– لا تصدقوا دعايات الإنكليز.. الروس أشرف من لحية أبيهم.

– Британияликларнинг тарғиботига ишонманг! Руслар уларнинг оталарининг соқолларидан кўра олижанобротдир².

Абуҳамид шунингдек, Миллий блок қўлга киритган мустақилликка ишонмайди. Унинг сўзларига кўра, ҳақиқий мустақиллик фақат француз ва британияликлар мамлакатни тарк этгандан кейингина мумкин.

“Абуҳамид – яхши инсон”, – дейди Ат-Тарусий ва устоз Комил. Сўнгги жанглар бўйича дўстлари уни унутмайдилар. Масалан, Заки Каабурнинг уйидаги йиғилиш иштирокчиларининг топшириғига кўра устоз Комил ва Надим Мазхар ташриф буюрадилар. Улар унга Муршид ва Франция билан қуролли тўқнашувлар яқинлашаётгани, вазият барча томонларнинг, ҳатто Блокнинг саъй-

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 334.

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 334.

ҳаракатлари ва ҳамкорлигини бирлаштиришни талаб қилишини айтадилар.

Абуҳамид жуда хурсанд эди. Чунки уни тан олишган эди.

«أمروا يا شباب، قنابل؟ مفرقات؟ هجوم على الثكنة؟ أنا متطوع، فدائي و حياة شواربكم.

“Буюринг, ёшлар. Бомбаларми? Портловчи моддаларми? Нефть омборига хужум қилиш керакми? Мен кўнгилли, фидоий (партизан)ман, сизнинг мўйловингиз ҳаққи қасам ичаман”¹, дейди у ҳаяжон билан. Унга Сулаймон Муршид ҳақида маълумот тўплаш топширилади.

Шундай қилиб, Ханна Мина Абуҳамиднинг меҳнаткаш халқ вакили сифатида феъл-атвори (характери)ни акс эттиришда ўзининг асосий бадиий принципига – қарама-қарши кучлар билан тўқнашувларда қаҳрамон шахсияти-нинг ўсиши ва онгининг шаклланишини кўрсатиб берган.

Романнинг яна бир қаҳрамони – устоз Комил образи устида алоҳида тўхталиш керак бўлади. У, шунингдек, халқ вакилидир, аммо бошқа қаҳрамонлардан фарқли ўлароқ, у романда ўзининг ҳақлигига ва кескин психологик ўзгаришларга дуч келмаслигига ишонган одам сифатида гавдаланади. Унинг оиласи оғир ҳаёт кечиради. Уйда унинг учта аёл – онаси ва иккита опаси бор эди. Қолаверса, иккала опаси сеп-сарпалари йўқлиги боис турмуш қура олмайдилар. У отасини эрта йўқотади. Ҳаёти оғир бўлганига қарамай, Комил яхши таълим олади ва кейин тайёрлов синфининг устози бўлади.

Романда устоз Комил унчалик кўп кўзга ташланмайди. Аммо ҳар сафар у бирон бир муаммо юзасидан ўз нуқтаи назарини кенг баён қилади. Илк даъфа биз бу устозни Ибн Аминнинг қаҳвахонасида турли хил одамлар билан бир

хонада ўтирганда учратамиз. Қизгин мунозара чоғида у ўз фикрларини қуйидагича баён этади:

– ملاحظاتى بىسط. قلت أنت أن الحكم الوطنى سينقذنا من فرنسا و المرشد، و هذا صحيح، و قال الإخوان أننا نشك في وعود فرنسا و بريطانيا و هذا صحيح، و قالوا أيضا أن الإستقلال

يؤخذ و لا يعطى و هذا حق، و لكن المسألة أن فرنسا و بريطانيا لن يعطونا الإستقلال بل نحن الذي سنأخذه. أننا ننسى كفاحنا شهداءنا، ننسى كفاحنا و شهداءنا، ننسى أن فرنسا تسلم باستقلالنا مرغمة لأنها تعرف أننا سنحصل عليه بالقوة. الدنيا تغيرت يا إخوان، و روسيا إلى جانبنا. لقد وعد الخلفاء الحسين و لحسوا وعودهم، و لكن ذلك كان قبل 30 سنة، و خلال هذه الأعوام تبدلت الدنيا و أصبح من الصعب عليهم، إذا حزمنا أمرنا، أن يصدقون مرة أخرى. و من جهتي لا أدري لماذا نعلق آمالنا على ألمانيا. هتلر صنف العرب في آخر قائمة الشعوب، و سيحتل بلادنا إذا انتصر و يفرض علينا حكمه النازي، و هل تعرفون ما هي النازية؟ إنها اللعنة..

قاطعه رجل يجلس قبائلته و قد أرسل يده في الهواء علامة الرفض: – بلأها أستاذ! هذه الفلسفة نقرأها في الجرائد كل يوم. جربنا فرنسا و لازم نجرب ألما.

لم يتراجع الأستاذ و لم يحتد، قال:

– لو كانت المسألة وجبة طعام قلنا معك حق، و وافقنا على التجربة، و لكن حياة البلاد لا تسمح بالتجارب. هتلر احتل أوروبا كلها تقريبا، و لم نسمع أنه أعطى الإستقلال لأحد، و شعوب هذه البلدان تنن من الظلم و تموت من الجوع و تكافح في السر و العلن و تسأل الله الخلاص.

– الحرب لا ترحم.

– و ما ذنب الناس حتى تشعل ألمانيا الحرب كل كم سنة مرة؟

– بلادها ضيقة.

– إتفاقنا إذن، هتلر يريد التوسع، يريد إحتلال العالم!

– و فرنسا و الإنكليز؟ صاروا أودام؟ صاروا من الأبرار الاخيار؟ أسن فهمك يا أستاذ، و إلا الوضيفة؟

تدخل إسماعيل كوسا و قال:

– احسموها يا شباب، نحن نتبادل الرأي فلا تدخلوا المسائل الشخصية في النقاش. و عاد الأستاذ إلى الكلام قائلاً:

– فرنسا و بريطانيا دولتان استعماريتان، و هما عدوتان لدودتان لنا، و لكن ألمانيا دولة مستعمرة، و عدوة أيضا، فلما نريد إنتصارها و هي لن تنتصر، و من الخير إلا تنتصر؟

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 334.¹

– الألمان سينتصرون من كل بد، و من سيقف في وجههم؟ الروس؟ غدا تسمع باستسلامهم، هذا هتلر أستاذ!
قال أستاذ:

– دخول الألمان إلى روسيا لا يعني إحتلالها، قبل هتلر دخل نابليون، فماذا كانت النتيجة؟ هذه موسكو وليست باريس.
لم يجب الرجل المتحمس لألمانية و هتلر. و يبدو أنه لا يعرف نابليون، و لا قصته في روسيا، أو أنه أثر الصمت لدخول أحد الغرباء، فاكثفي بوضع رجل على رجل و قال:

– الأيام بيننا...
و ابتسم الأستاذ و قال:
– هذا أحسن جواب...

– Менинг фикрларим оддийгина: миллий ҳокимият бизни Франция ва Муршиддан озод қилади. Бу борада эътироз бўлиши мумкин эмас. Шунда ўтирганлардан баъзилари: “Биз Франция ва Англиянинг ваъдаларидан шубҳа қиламиз”. Бу ҳам ҳақиқат. Улар, шунингдек, мустақиллик шунчаки инъом қилинмайди, у фақат қўлга киритилади, деб ҳисоблайдилар. Гап шундаки, Франция ва Англия бизга ҳеч қачон мустақиллигимизни бериб қўймайди, биз ўзимиз уни қўлга киритишимиз керак. Бироқ, биз курашимиз, қурбонларимиз ҳақида кўпинча унутяпмиз. Франция бизга мустақилликни мажбуран бераётганини унутамиз, акс ҳолда у биз ўзимиз бу мустақилликни ўз кучимиз билан қўлга киритишимизни билади. Дунё ўзгарди, дўстлар. Россия биз томонда. Иттифоқчилар ваъдаларни беришди, лекин ваъдаларининг устидан чиқишмади. Бироқ, бу бундан 30 йил шундай бўлган эди. Ўтган давр мобайнида дунё анча ўзгарди. Энди улар бизни яна алдай олмасликларини билишади. Шахсан мен тушуна олмаяпман. Нега биз умидларимизни Германия билан боғлашимиз керак? Ахир Гитлер халқларни таснифлашда арабларни энг охирги ўринда қўйган-ку!.. Агар у ғалаба қозонса, мамлакатимизни эгаллаб, нацизм бизга сингдиради. Нацизм нима эканлигини биласизми? Бу тавқу лаънат!..

Унинг олдида ўтирган аллақандай киши қўлларини силкитди:

– Етади, устоз! Биз бунақа фалсафий гапларни ҳар қуни газеталарда ўқиймиз. Франция синаб кўрилди, энди навбат Германияга келди. Уста унга хотиржам овозда жавоб берди:

– Агар гап бир коса шўрва ҳақида бораётган бўлганида сен ҳақли бўлар эдинг. Ва биз ҳам бунга рози бўлар эдик. Аммо мамлакатнинг тақдири ҳеч қандай тажрибага йўл қўймайди. Гитлер деярли бутун Европани забт этиб бўлди, лекин унинг бирон бир мамлакатга мустақиллик берганини эшитдингизми? Фатҳ этилган мамлакатларнинг халқлари зулмдан инграб, очликдан ўлмоқда, унга қарши гоҳ қонуний, гоҳ ноқонуний йўллар билан кураш олиб боришмоқда, Аллоҳдан эркинлик тилаб дуо қилишмоқда.

– Уруш ҳеч кимга шафқат қилмайди.

– Аммо Германия вақти-вақти билан уруш оловини ёқаётган бўлса, бунда инсониятнинг айби нима?

– Унинг эга бўлган ҳудуди кичиклик қиялпти.

– Унда ҳаммаси тушунарли. Гитлер ҳудудларини кенгайтириб, кейин бутун дунёни забт этмоқчи.

– Французлар ва инглизлар ҳақида нима дейиш мумкин? Улар энди анча яхши бўлиб қолишдими? Ақлингиз қаерда, устоз?

Шунда гапга Исмоил Кўса аралашди: Тинчланинг, биз шунчаки фикр алмашаяпмиз. Шахсий масалаларингизни умум ишига аралаштирманг. Устоз яна гапини давом эттирди:

– Франция ва Англия муштамлакачи давлатлардир, иккаласи ҳам бизга душман. Германия – империалист давлат, у ҳам бизга душман. Нима учун биз унинг ғалаба қилишини хоҳлаяпмиз? Унинг енгилгани яхшироқ.

– Германия албатта ғалаба қозонади. Уни қим ҳам тўхтата оларди? Русларми? Эртага улар ҳам мағлубиятга учраганини эшитиб қоласиз. Буни Гитлер дейдилар, устоз!

Устоз ўйлаиб гапирди:

– Немисларнинг Россияга кириши унинг босиб олинганини англатмайди. Гитлердан олдин Наполеон ҳам русларни енгмоқчи бўлган, уларни босиб олишга ҳаракат қилган. Унга нима бўлди? Буни Москва дейдилар, Москва сизга Париж эмас!

Германия ва Гитлерни қўллаб-қувватлаган одам нима деб жавоб беришни билмай қолди. Афтидан, у Наполеон кимлиги ва унинг Россияни босиб олмақчи бўлганлигини билмасди. У бир лаҳза жим бўлиб қолди. Кейин бир оёқларини чалиштириб ўтирганча шундай деди:

– Буни келажак кўрсатади.

Уста жилмайиб қўйди ва деди:

– Бу энг яхши жавоб¹.

Келажак устоз Комилнинг сўзларини тасдиқлади. Ханна Мина атайлаб икки ярим йилни ўтказиб юборади ва биз бошқа даврда, Совет Иттифоқи фашистлар Германиясини мағлуб қилган пайтда устоз билан учрашамиз.

Унинг фикрига кўра, устоз Комил илғор фикрлайдиган зиёлидир. У бандаргоҳ ишчилари касаба уюшмаси қошида тўғарак ташкил қилади. Устоз Комилнинг ташқи қиёфаси куйидагича тасвирланган: баланд бўйли, аммо ҳаддан ташқари узун бўйли эмас, сочлар қора, юзи оқ, кўзлари тиниқ, қарашлари ифодали. У сабр-қаноатли, янги муҳитга тезда кўника алади, халқ ўтирадиган қаҳвахоналарни яхши кўради, қанчалик хилма-хил бўлиши ва қанча давом этишидан қатъи назар, қаҳвахонадаги баҳс-мунозаралардан ўзини четга олади.

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 139–141.

Устознинг феъл-атворида бир ўзгариш рўй беради. Ат-Таруси билан суҳбат чоғида асаблари илгари тез чарчаганини айтади:

– أما الآن.. هناك بعض التقدم في هذه الناحية أيضا.

– Энди эса бу борада қандайдир силжиш, яхши ўзгариш бор¹.

Комил Ат-Тарусийнинг дунёқарашини шакллантиришга жиддий таъсир кўрсатади. Шунингдек, у Абуҳамидни тўғри йўлга солишга ҳамс ёрдам беради. У ҳар доим инсоннинг ҳолатини тушунади ва агар унинг руҳлантириш керак бўлса, керакли тўғри сўзни топа олади. Шундай қилиб, Ат-Таруси деярли ўз мақсадига эришдим деб турганида, яъни денгизга борай деб турганида, иккиланиб қолади: дўстлари уни курашдан қочаяпти деб ўйлаш-майдими?.. Унинг аҳволини яхши англаган устоз Комил шундай деди:

– سافر.. سافر. أنت لم تخلق للمقهى كما قلت، و لا بد أن تعرف إلى البحر، فعد بسرعة إذن، عد منذ الغد. و لا تقلق على شيء، و لكن لا تنس شيئاً، و في وسعك أن تكون معنا و إن كنت بعيداً عنا.. فحيثما كان الإنسان يستطيع أن يساهم في خدمة الوطن و الشعب.

– Борақол, борақол. Сен қаҳвахона учун яралмагансан. Сен иложи борича тезроқ денгизга қайтиб боришинг керак, ҳатто эртагаёқ... Хавотир олма. Аммо бир нарсани ҳеч қачон унутма – сен биз билан бирга бўлишинг мумкин, ҳатто биздан узоқда бўлсанг ҳам. Инсон қаерда бўлмасин, Ватани ва халқи учун хизмат қилиши мумкин².

Муаллифнинг ниятини билмаганлигимиз сабабли, Ханна Мина ушбу образни қай даражада муваффақиятли ярата олгани хусусида хулоса қила олмаймиз. Бизнингча, ушбу образ орқали ёзувчи ўқувчини ўз дунёқараши билан таништиради. Агар шундай бўлса, у ҳолда ёзувчининг

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 155.

² الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 352.

дунёқарашини унинг асарларида акс эттириш масаласини алоҳида мустақил тадқиқотда қўриб чиқиш керак бўлади.

Ханна Минанинг “Елкан ва бўрон” романида бир қатор ижобий образлар бор. Булардан бири – Аҳмад, бошпанасиз улғайган бандаргоҳ боласи. У Ат-Таруси таъсири остида ажойиб денгизчи ва унинг энг яқин ёрдамчисига айланган. Бу Ар-Раҳмуни, кичик мулк эгаси, машҳур капитан, темир иродали ва қалби пок одам. Мамлакат ватанпарвари сифатида у ўз шериги учун курашиш учун мавжуд бўлган барча имкониятлардан фойдаланиш имкониятини яратиб беради.

Икки аёл образи романда муҳим ўрин эгаллайди – бу Умм Ҳасан ва Мария. Умм Хассан (ат-Тарусий уни шундай номлаган, асл исми Нагва) 12 ёшга етмасдан шафқатсизларча алданган қиз. У шармандалик ва разолат ичида оғир ҳаёт йўлини босиб ўтади. У бир неча йил давомида қўлмақўз ўтиб юради. Бу ҳолат қиз Ат-Тарусий билан учрашиб қолгунга ва унга чинакам ошиқ бўлгунга қадар давом этади. Романнинг охирида Ат-Тарусий унга яқин орада ўзининг қонуний хотини бўлишини айтади. Мария романда Ат-Тарусийнинг хотиралари орқали намоён бўлади. Ат-Тарусий Марияни кўп йиллар севган. Бу унинг “Ал-Мансур” кемасида Констанца деган румин бандаргоҳига борганида рўй берган эди.

Абу Муҳаммад, Абу Зукур, Халил ал-Ероний, Исмоил Куса ва бошқа персонажларни санаб ўтиш керак. Гарчи улар ушбу давр ва романда тасвирланган ижтимоий шароитларнинг типик вакиллари бўлса-да, уларнинг образлари тўлиқ очиб берилмаган, яъни характер даражасига кўтарилмаган. Шубҳасиз, санъаткор уларни алоҳида гуруҳ одамларни тавсифлаш учун жорий қилади.

Романда Абу Рашид, Надим Мазҳар, Солиҳ Бару, бандаргоҳ бошлиғи, маҳаллий полиция ва оккупация ҳоки-

миятлари вакиллари салбий персонажлар сифатида тасвирланган.

Биз Абу Рашид образини таҳлил қилиш билан чекланамиз.

Абу Рашид – суриялик бойларнинг типик вакили эди. Романнинг бошида биз унинг бандаргоҳ ҳудудидаги “энг катта одам” эканлигини билиб оламиз. Абу Рашид романда шунчаки “баржалар эгаси” деб номланган. Аммо унинг кучқудрати ва обрў-эътибори, таъсирини қуйидаги ибора билан ифодалаш мумкин:

و فيما عدا ذلك كان خاتما في يد أبي رشيد.

– “Буларнинг ҳаммаси “Абу Рашиднинг бармоғидаги узук” эди”¹.

1938 йилда Туркия томонидан Искандерун бандаргоҳи қўшиб олингач, Суриянинг Латакия бандаргоҳида ишлар фаоллашди. Абу Рашид пирс ва бандаргоҳ платформасида турган кемалар ўртасида юк ташишни монополияга айлантирган. Кемалардан юкларни тушириш ва юклаш ишларининг барчаси унинг баржалари ёрдамида амалга оширилган. Ҳеч кимнинг ўз баржасини сувга тушириш ҳақи йўқ эди.

Абу Рашид ўта мулойим ва хушмуомала одам. У ташқаридан қараганда бошқалардан ажралиб турмайди – “нозик жуссали оддийгина қария”. Ўта киришимли, сахий. Агар бирон нарса унинг обрў-эътиборининг юксалишига тегишли бўлса, ўзини сипо, хушмуомала тутати. Бандаргоҳ хўжайини ва ўзи либосини кўз-кўз қилувчи айрим кема соҳибларидан фарқли ўлароқ, у жуда камтарона кийинади. Унинг обрў-эътибори ҳақида эшитган, ўзини эса кейин кўрганлар унинг ўша одамлигига ишонмайди.

Бироқ бу ижобий томонларнинг барчаси, илк қарашда, алдамчидир. Бандаргоҳда ҳамма ундан кўрқади. Абу

الشراخ والعاصفة، بيروت 1966، ص. 22.¹

Рашид яхши кўрадиган кишиларга ҳар доим иш топилади, агар у ёқтирмайдиган киши бўлса, дарҳол бандаргоҳни тарк этиши керак бўлади; акс ҳолда, эртаси куни унинг танасини денгиз тубидан топиш мумкин бўлади.

Ат-Тарусий унинг қаҳр-ғазаб объектига айланади. Бунинг сабаби унинг қаҳвахона очгани эмас, балки бандаргоҳ ишчиларига “ёмон намуна” кўрсатгани эди. Одатдаги ҳийла-найранг – қотил Солиҳ Барунинг юборилиши – бу сафар муваффақиятсизликка учрайди. Ат-Тарусий жангда ғолиб бўлади.

Абу Рашид Ат-Турусийни йўқ қилиш режасини амалга оширишга шошилмасликка қарор қилади. Чунки у бандаргоҳ ишчилари орасида жуда машҳур бўлиб кетганди. Балки-да унинг машҳурлиги қачондир Абу Рашидга қўл келиши ҳам мумкин эди-да?!

Сиёсатда Абу Рашид “Миллий блок” партиясини қўллаб-қувватлайди. Партия “мустақиллик”ка эришилгач, сайловда ғалаба қозонади. Шундан кейин Абу Рашиднинг шаҳар миқёсидаги обрўси янада ошади.

Абу Рашид бошқа бир буржуа партиясини қўллаб-қувватлаган Надим Махзар билан тўқнашувда ҳам бандаргоҳ ишчиларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи Ат-Тарусий билан тўқнашувда можаро томонларидан бирини қўллаши керак бўлади. Устоз Комил устоз айтганидек:

"الكتلة الوطنية و الكتلة الشعبية من طينة واحدة" و ندیم و أبو رشید یقتتلان لمصلحة شخصية.

“Миллий блок ва Халқ блокнинг ҳамиртуруши битта эди”. Надим ва Абу Рашид ўзларининг шахсий манфаатлари учун курашмоқдалар¹.

Надим билан тўқнашувда Абу Рашид аниқ устунлик қилади. Аммо Ат-Тарусий бу можарода ўз позициясини топширади. Ат-Тарусининг фаол иштироки туфайли

الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 16.¹

бандаргоҳ ишчиларининг касаба уюшмаси тузилади, яъни уюштирилган куч Абу Рашидга қарши туради. Ат-Тарусий йўлга отланар экан: “Мен кетяпман, аммо қолганлар шу ерда қолишади. Жабр-зулм албатта барҳам топади” деб ўйлайди.

Шундай қилиб, Ханна Мина мураккаб ғоявий-тематик асосга эга бўлган бадиий асар яратди. Унинг асарида мавзу ва ғоялар кўп. Ат-Тарусий образи бизни қатор саволларга рўбарў қилса, Абуҳамид образи бошқа саволларни келтириб чиқаради, устоз Комил образи эса яна бошқа... Бироқ, роман мафкуравий жиҳатдан бойлиги ва турфа хиллиги билан марказий муаммо, асосий ғоя атрофида бирлаштирганини кўрамиз. Сурия халқининг ҳақиқий мустақилликни қўлга киритиш учун курашиши ва чет эл қўшинларининг олиб чиқиб кетилиши, ушбу кураш жараёнида халқ оммасининг миллий ва синфий онгини ўстириш муаммоси ана шундай муаммолардан ҳисобланади.

Халқнинг илғор вакиллари асар қаҳрамонлари қилиб танланган. Ёзувчи бадиий образлар орқали икки дунё - золимлар дунёси ва мазлумлар дунёси ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг ёрқин тасвирини яратади.

Ва ниҳоят, романдаги ҳар бир персонажнинг хатти-ҳаракатини ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатдан баҳолаган ҳолда Ханна Минанинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ҳаракатлар нуқтаи назаридан аниқ баҳолаб, ўқувчида муҳаббат ёки нафрат ҳиссини уйғотади, уни ғоявий, ахлоқий ва эстетик жиҳатдан тарбиялайди.

Ханна Мина реализмининг кучи қаҳрамонни ва муҳитни энг ингичка ришталар билан боғлашда қобилиятида намоён бўлади. Бу бутун сюжет ривож, хусусан унинг ҳал қилувчи дақиқаларини янада кескинлаштиради. Ёзувчи барча асосий ижтимоий синфлар ва гуруҳларнинг вакилларини ўзида акс эттирувчи асарни яратар экан, кенг доирадаги материалдан фойдаланади. Унинг қаҳрамон-

лари ички муҳитга сингиб кетишган. Кенг маиший манзара ва кузатувлар қаҳрамонларни ижтимоий жиҳатдан тавсифлаш, уларнинг инсоний фазилатларини очиб бериш воситаларидан бири ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам ташқи дунё, турмушнинг кундалик ташвишларини акс эттириш принципларининг ўзи ҳам услуб аломатлари ҳисобланади, кундалик маиший турмуш сўзларидан тубдан фарқ қилувчи, асарнинг ўзига хос эстетик тузилишини тавсифлайди. Маиший турмуш “Елкан ва Бўрон” асарида инсоннинг ўзига хос турининг бир кўриниши сифатида намоён бўлади (бу ерда бандаргоҳ ҳаёти кўзда тутилади). Агар, масалан, Ханна Мина бандаргоҳ ишчиларининг ҳаёти аниқ ва тўлиқ акс эттирилмаган бўлса, ва унда фақат инқилобий манзаралар ҳамда хроникал тарихий тасвирларгина бўлганда эди, эҳтимол танқидчилар учун роман мазмунини маълум бир тушунчалар тизимида ифода этиш осонроқ бўлган бўлар эди. Аммо бундай ҳолатда мураккаб ғоявий-бадиий муаммоларга тўла бўлган “Елкан ва Бўрон” асари ҳам, мураккаб тақдир эгаси Ат-Тарусий ҳам бўлмаган бўлар эди.

Шундай қилиб, юқоридаги таҳлилдан келиб чиққан ҳолда қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Ханна Мина ўзининг “Елкан ва Бўрон” романида халқ оммасининг миллий онгининг ўсиши ва уларнинг озодлик ва мустақиллик учун курашини тасвирлаш вазифасини қўйган. Бундай ғоявий-тематик асос, аввало, асар қаҳрамонлари – халқнинг илғор вакиллари танилашда ўз таъсирини намоён этган.

2. Суриялик ёзувчи ушбу романда ўз қаҳрамонларини ривожланиш, олға силжиш ичида кўрсатиб берган. У, энг аввало, нисбатан бошланиб, кейинчалик, бу образларнинг феъл-атворларидаги туб ўзгаришлар, уларни мустақиллик учун курашчиларга айлантирган омиллар билан яқиндан қизиққан.

3. Ханна Мина ўз асарларида кўплаб кундалик эпизодларни тавсифлаш орқали бош қаҳрамонларнинг характерлари, уларнинг инсоний фазилатларини очиб беришга эришади. Ўз асарларида жамиятдаги барча асосий ижтимоий қатлам вакиллари ёрқин тасвирларини намоиш этар экан, у ўша даврга хос жамиятнинг асрлар давомида шаклланиб келаётган анъанавий қадриятлар қулаётган ва янги қадриятлар юзага келиб шаклланаётган мураккаб қиёфаси (манзараси)ни яратади.

2.2. Ханна Мина романлари поэтикаси¹

XX асрнинг 60-70-йиллари Сурия насрида мамлакат ўша пайтда бошдан кечирган мураккаб ижтимоий-сиёсий жараёнлар тўлиқ ўз аксини топган. Бу даврдаги сиёсий ўзгаришлар, ижтимоий тенгсизлик, ишсизлик, ҳокимият ва ер эгаларининг ўзбошимчаликларидан азият чекаётган меҳнаткаш халқнинг оғир турмуш шароитлари ўз аксини топган ўзига хос асарлардан бири таниқли суриялик ёзувчи Ханна Минанинг “Ташқарида қор” (1969) романи бўлса, иккинчиси адибнинг “Булутли кунда чиққан қуёш” (1973) романи ҳисобланади. Суриялик ёзувчиларнинг адабий маҳсулотлари бўлган, воқелик реалистик жиҳатдан акс эттирилган ўзига хос услубга эга бўлган асарлар тадқиқот учун объект сифатида танланди. “Ташқарида қор” (1969) романи қирқинчи йиллар охири ва эллигинчи йиллар бошларида содир бўлган воқеаларга бағишланган.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин 1946 йилда Сурия халқининг мустақиллик учун француз ва инглиз босқинчиларига қарши кураши муваффақиятга эришди. Суриядаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда кескин ўзгаришлар рўй берди. Ушбу ўзгаришлар Сурия жамиятининг ҳеч бир

¹ Тадқиқотда “поэтика” деганда ушбу адабиётшунослик терминининг кенг қўламли изоҳи тушунилади.

ижтимоий қатламини четлаб ўтмади, уларга муайян даражада ўз таъсирини кўрсатди. Мустақилликнинг қўлга киритилиши миллий маданиятнинг ривожланиши учун ҳам қулай шарт-шароитлар яратди.

Аммо ҳаёт мураккаб экан. Мамлакатнинг ўта мураккаб ташқи (халқаро) ва ички шароитлар ичида янги ижтимоий-сиёсий мақомга эга бўлди. Дунёдаги икки сиёсий ва мафкуравий тизим ўртасидаги кураш, халқнинг анъанавий дунёқараши ва инсонлар онгида юз бераётган янги тенденциялар ўртасидаги тўқнашувлар, зиддиятлар кескин ижтимоий-сиёсий вазиятларни келтириб чиқарди. Ижтимоий озодлик ҳаракатига раҳнамолик қилган миллий зиёлилар ўзларининг дунёқарашларидаги иккиёқламалик туфайли мамлакатда юзага келган муаммоларнинг тўғри ечимини топишда кучсиз эканликларига амин бўлдилар.

Мамлакатда юзага келган мураккаб сиёсий вазият ва ижтимоий муҳит мамлакатда намойишлар ва иш ташлашлар кучайишига сабаб бўлди. Норозиликлар ва қарама-қаршилиқлар миллий буржуазиянинг ўз ичида ҳам авж олди. Бир неча марта ҳарбий тўнтаришлар бўлиб ўтди. Диктаторлик режимларининг реакциян сиёсати прогрессив кучларнинг норозилигини янада кучайтирди. Мамлакатда илғор фикрлайдиган ва ватанпарвар одамларни қатағон ва таъқиб қилиш кучайди. Табиийки, ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий мавҳумлик ўша давр Сурия адабиётида акс этмай қолмади. Зеро бадий адабиётнинг мақсади инсон тақдири, унинг маънавий дунёсини очиб бериш, унинг атрофдаги воқеликка муносабати бўлгани боис, мустақилликнинг дастлабки ўн йилликларида рўй бераётган бу мураккаб ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўша давр ёзувчилари асарларида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас эди.

Х.Мина ўзининг кескин танқидий, реалистик асарлари учун Суриядаги реал воқеликдан бой ижтимоий, маиший ва психологик материаллар олиб, улардан самарали

фойдаланган. Унинг асарларида у жамиятнинг турли соҳалари – зиёлилар, давлат хизматчилари, ходимлар ва бошқаларнинг нуқтаи назарлари, кайфиятини акс эттирган.

Х.Минанинг “Ташқарида қор” (1969) ва “Булутли кунда чиқан қуёш” (1973) романларининг таҳлили шуни кўрсатадики, бу Сурия адабиёти учун янги ҳодиса, янги муносабатларнинг юзакга келиши, воқеликни янгича идрок этиш, муаллифнинг янги позицияси ҳисобланади.

“Ташқарида қор” романининг негизида қаҳрамонларнинг жамият билан тўқнашуви ётади. Х.Мина халқ ҳаётини унинг алоҳида вакиллари образи орқали таҳлил қилаётиб, халқ ҳаёти ва давр ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ҳаракат қилади. Қаҳрамонларнинг ҳаёти ва фаолиятини, ўша замон ижтимоий ҳаётининг ёрқин манзарасини очиб беради, реал ҳаётни янги тафаккур ва янги муносабатлар, инсоннинг шахс сифатида ўз-ўзини англаши асосида ижтимоий ҳаётни қандай қайта қуриш кераклигини очиб беради. Шу боис, муаллиф, иложи борича, ҳаётнинг ушбу босқичига хос бўлган белгиларига кўра танлайди. Асарда кенг қамровли ижтимоий муаммолар таҳлиliga ўрин берилган.

Романнинг бош қаҳрамонлари Фаёд, Халил ва Юсуф исмли шахслардир. Уларнинг шахси ва фаолиятлари орқали муаллиф ўша даврда Сурияда мавжуд бўлган воқеликни кўрсатишга ҳаракат қилади. Улар халқнинг турли қатламлари орасидан чиққан вакиллardир. Фаёд илғон қарашларга эга ёзувчи, аммо ҳали унда майда-буржуа мафкурасининг хусусиятлари сақланиб қолган. Унинг ишқ-муҳаббат, меҳнат ҳақидаги ғоялари, ўрни келганда аниқ қарорлар қабул қилишда иккиланишида ўша майда буржуа характерининг баъзи қолдиқлари намоён бўлади.

Халил – оддий ишчи, касаба уюшмаларида фаол ва ишчилар турмушини яхшилаш учун ташкиллаштирилган иш ташлашларда қатнашади.

Юсуф ҳам оддий одам, ў қувончу ташвишлари билан банд, шубҳа ва умид унга бегона эмас.

Умуман олганда, романнинг бу учта қаҳрамони образларида муаллиф жамиятнинг замонавий ижтимоий ҳаётини очиб беради.

Романнинг композицияси унинг мазмунини очиб беришга хизмат қилади. Унинг асосий ғояси шахснинг ижтимоий ва маънавий эркинлиги учун кураш, унинг мустақиллиги ва кадр-қимматини кўтариш, муносиб ҳаётга бўлган ҳуқуқларини тиклаб, ҳимоя қилишдан иборат. Бу янги қаҳрамоннинг пайдо бўлишига, унинг феъл-атвори, орзулари ва қизиқишларининг ўзгаришига олиб келади.

Мавжуд воқеликни рад этиш тўғридан-тўғри романнинг бошида ўз аксини топган. Роман қаҳрамоннинг ҳаяжонли нутқи билан бошланади ва бу нутқ китобхонни ташвиш, мавҳумликка олиб киради...

“Қиз уни кўриши билан баланд овозда сўради:

– Ҳали сени ҳибсга олишмадими?”

Кескинлик, қарама-қаршиликлар ичида, янгиликнинг эскилик билан курашида Х.Мина ижтимоий воқеликда пайдо бўлаётган янгиликларни тасвирлашга ва уни бадиий гавдалантиришга уринади. Муаллифнинг олдинги асарларидан фарқли ўлароқ, “Ташқарида қор” романи қаҳрамонлари тарихга ва борлиққа, шунингдек жамиятга, мавжуд воқеликка қарши турадилар. Бутун илдизлари билан роман давр билан чамбарчас боғлиқ. Фаёд образи – ўсиб бораётган зиёли, ўз мамлакати фуқаросининг тимсолидир. Унинг фикрича, асрлар давомида мавжуд бўлган қонун-қоидалар ҳамма нарсани йўқ қилиши мумкин.

Унинг орзу-армонлари, қизиқишлари диққатга сазовор. У янги идеал эгаси, ўтмишдан қолган ақидалар, тартиб ва идеаллар душманидир. Бу Сурия романидаги янги қаҳрамон бўлиб, у одамларнинг алоҳида зотиға мансуб, чунки у мавжуд вазиятни ижобий томонга ўзгартиришни ўз олдиға мақсад қилиб қўйган. Унинг ҳаёти фожиаларға тўла. Фаёд маҳаллий ҳукуматнинг таъқиб ва қувғинларидан қочиб, Ливанға кетади. Давр характери унинг ҳаёти ва тақдири, уни исёнга олиб келган ҳаётий вазиятлар орқали билиб олиш мумкин. Асосий конфликт ҳар бир персонаж ва ташқи муҳит ўртасидаги зиддиятлар билан бевосита боғлиқ ҳолда юзаға келади ва ривожланади.

“Булутли кунда чиққан қуёш” романининг сюжети асосида ижтимоий характердаги можаролар ётади. Ушбу романда Ханна Мина битта оила, барча қарама-қаршиликларни ўзида мужассам этган жамиятнинг энг кичик микроэлемент ҳисобланган бир оила доирасидаги мураккаб ижтимоий конфликтни очишға ҳаракат қилади. Вазият анъанавий – оталар ва болалар ўртасидаги конфликтни муаллиф қаҳрамонлар ва жамият орасида юзаға келадиган зиддиятлар билан янада мураккаблаштиради. Аниқ инсон исмларининг йўқлиги романнинг яна бир ўзига хос хусусияти бўлиб, ҳар бир қаҳрамон ўзига хос тип ҳисобланади. Ўқувчи унда ўзини, қўшнисини, дўстини, отасини, ака-укасини кўра олади. Бу эса муаллиф айтмоқчи бўлган нарсадир. Асосий конфликт ота ва ўғил ўртасида, оиланинг ҳар бир аъзоси ва ташқи муҳит ўртасида юзаға келади ва ривожланади.

Ота майда буржуазия вакили бўлиб, француз босқинчиларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. У оддий одамларға нисбатан қўлланаётган шафқатсиз қатағонларда иштирок этади. Бунни эшитиб, ўғли отасидан қаттиқ нафратланади. Ўз уйини тарк этиб, у прогрессив фикрлай-

диган ёшлар сафига қўшилади ва чет эл босқинчиларига, ўз отаси ва унга ўхшаш одамларга қарши фаол курашни бошлайди.

Романда ўша пайтдаги ижтимоий тузумни кескин танқид остига олинадиган, оддий одамларни хўрлаш, бахтсизлик ва қайғу келтирадиган вазиятлар очиб берилади. Машҳур араб адабиётшуноси Ханна Аббуд ушбу роман қаҳрамони ва М.Горькийнинг “Фома Гордеев” романининг қаҳрамони ўртасида қандайдир ўхшашлик борлигини таъкидлайди¹.

Романнинг бош қаҳрамони бўлган “ўспирин” монотон ҳашаматли ҳаётдан халос бўлишни истаб, ханжар тутиб рақс тушишни ўрганмоқчи бўлади. Ханжар билан рақс тутиш оддий одамлар тушадиган рақс ҳисобланади.

М.Горькийнинг романи қаҳрамони Фома Гордеев сингари, у ҳам уни ўраб турган воқеликдан жабр кўрмоқда эди. У оддий одамлар орасида, уларнинг ташвишлари, эҳтиёжлари ва фикрлари билан яшашни хоҳлайди ва бу одамларнинг қашшоқлик ва бахтсизликдан халос қилиш йўлини излайди. Рақс ва санъати билан бу ёш йигит қийин ҳаётни кўрсатишга ҳаракат қилади ва ханжар – куч-қудрат рамзи, шахсияти тасдиғи, исён рамзи ва ниҳоят, кураш рамзидир.

Ота ва ўғил ўртасидаги можаро оила низоси эмас, бу можаро икки синф – эксплуататорлар ва эзилувчилар орасидаги тўқнашув ҳисобланади. Роман сюжетининг асосий лейтмотиви – бу бош қаҳрамон – ёш йигитнинг майда буржуазия ботқоғидан қутулиб чиқиш ва адолат учун фаол курашишга интилиши ҳисобланади.

Роман сюжети ривожланишида аёллар (бу ўспириннинг онаси, синглиси, амакисининг қизи, ертўлада яшовчи

аёл, порт хўжайинининг хотини ва бошқалар) ҳам иштирок этади. Уларнинг ҳаёти Х.Мина томонидан ҳаққоний равишда ҳаяжон ва қайғу билан тасвирланади.

У аёл муаммосини тафаккур ва бадий жиҳатдан ишловнинг энг юқори даражасига кўтаришга ҳаракат қилади. Х.Мина оддий суриялик аёлларнинг тақдири, уларнинг азалий азоб-уқубатлари, уларнинг кўп асрлик итоаткорлик ва хокисорликдан уйғотиш, зулм ва қонунсизлик, адолатсизликларга қарши исёнини кўрсатишга ҳаракат қилади. Композиция жиҳатдан “Булутли кунда чиққан қуёш” романи Х.Мина қаламига мансуб асарларнинг энг мураккаби ҳисобланади. Асар композицияси сюжет қурилиш ва ривожланиши, ёзувчи тасвирлаган ҳаётини муносабатларнинг мураккаблиги, ҳаётини муҳити билан чамбарчас боғлиқ.

Х.Мина романларининг сюжет-композицион хусусиятларини кўриб чиқиш ишини якунлаган ҳолда унинг романлари сюжети негизида ижтимоий ва ижтимоий-сиёсий характердаги, жамият ва мавжуд воқеликка хос, муаллиф тасвирлаган тугунлар ётади. Композиция нуқтаи назаридан ушбу романлар энг мукамал ҳисобланади. Улар ўқувчи эътиборини асосий қаҳрамонлар тақдиридан чалғитувчи асосиз кескинликлар, сохта эпизодлардан холи эканлигини таъкидлаш мумкин.

¹ Ханна Аббуд Сурия романидаги бош қаҳрамон образи ҳисобланади. Ал-Маукиф ал-Адабий, Дамашқ, февраль, 1982, №129. -130. -с.80

III БОБ. ХАННА МИНА ИЖОДИ ВА ХХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ СУРИЯ АДАБИЁТИ

Сурия адабиёти, бутун араб дунёси адабиёти каби, бугунги кунда хилма-хиллик, мураккаблик ва номувофиқлик – маданиятнинг бир меъёрида ривожланиши учун зарур бўлган барча шарт-шароитларга эга бўлди. XX аср Сурия адабиёти бизга шахс тақдири ва тарихий тақдирларни бир-бирига боғлайдиган бир қатор романларни тухфа этди: Н.Сулаймоннинг “Тутқун” романи (1972); “Ёзда ёққан қор” (1973), Абдулазиз Ҳилолийнинг “Қашшоқликни биладиганлар” (1974), Хайрий аз-Заҳобийнинг “Оддий кишилар олами” (1976), “Ажойиб кунлар парвози” (1977)¹ романларида қаҳрамонлар дунёга ўз таъсирларини кўрсатадилар. Асарлардаги психологик замон тарихий давр билан чамбарчас боғлиқ кечади, унинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Ушбу асарлар, хусусан, “Ажойиб кунлар парвози” номли психологик роман осонгина бошқа романларга қўшилиб кетади (трансформацияланади) – даврлар, борлиқдаги муаммолар инсоннинг тарихий масъулияти муаммолари ичида янада аниқшади, шахсий фожиалар реал дунё катаклизмларини акс эттиради, чунки уларда қаҳрамонлар ўзларини нафақат тарих ичида ҳис қиладилар, балки тарихнинг ҳаракатланувчи кучи сифатида идрок этади.

Сурия адабиётидаги реал анъаналар Нобил Сулаймон “Диросат фи ар-ривоя ал-арабия”; Аднан ибн Зарил “Адаб ал-қисса фи-с-Сурия”; Фейсал Саммак “ал-Воқеа ар-ривоя ал-Сурия” каби танқидчиларнинг кўплаб чиқишларида муҳокама мавзусига айланди. Санаб ўтилган номлардан шу нарса кўриниб турибдики, асосий эътибор романга

¹ Санаб ўтилган китоблар, табиийки, бир хил қимматга эга эмас, улар орасида шунчаки юзаки ва ортиқча модернистик характерга эга бўлганлари ҳам бор.

қаратилди ва бунини тушунса бўлади. Жамият онгидаги ўзгариш, силжишлар Сурия романининг жанр тузилишида ўзгаришига олиб келди. Танқидчилар ҳикоянинг турли шакллари (публицистика, репортаж, драматик элементлар, диалогик шакл, сиёсат, ахлоқ муаммолари бўйича турли нуқтаи назарлар тўқнашуви) ва турли элементлари: лирик, шартли ва ҳқ. нинг уйғунлигини алоҳида таъкидлайдилар. Ушбу тенденция, айниқса, Х.Минанинг “денгиз романлари”да яққол намоён бўлади. Х.Мина, уларни монтаж принципи бўйича боғлаган ҳолда “лавҳалар” билан ёзади. Суриялик танқидчи Н.Сулаймоннинг роман спецификасини “донадор тузилма”да кўрганлиги тасодикий эмас (Х.Мина, “Мовий чироқлар”).

Яна бир принцип (тамоийил) “Елкан ва бўрон” романи негизида ётади. Муаллиф “тарихнинг танланган лаҳзалари”ни (1934, 1941-1945 йиллар) воқеаларни ўзига хос тарзда “қуюқлаштириш” йўли билан, етакчи қаҳрамонларнинг тақдирларини параллел равишда тасвирлаш орқали кўрсатишга интилган.

Танқидий реализм Ханна Мина, Фарис Зарзур, Хоний ар-Роҳиб ва бошқа бир қатор йирик сўз санъаткорларининг асосий ижодий усулига айланмоқда. Бундай адибларнинг фаолиятлари авж олган танқидий реализм доирасида бошқа адабий оқимлар, шу жумладан модернист оқимларнинг таъсирини кузатиш мумкин. Анъанавий реализм чегараларини суриб-силжитиб, ёзувчилар баённинг парчаларга бўлинганлиги, вақт планининг ўзгариши, кинематографик монтаж каби бадиий усул ва воситаларни ҳикояга киритадилар¹.

Агар Ф. Зарзур “Ҳасан Жабал” романида анъанавий реализм тарафдори бўлиб қолган бўлса, Хоний ар-Роҳиб

¹ Ироқ насри услуги ҳақида сўз юритар экан Б.В.Чуков ана шу мактуб манерасида ёзади. Қаранг: Народы Азии и Африки, №1, 1974, -с.94

“Минг бир кеча” романида Ғарбий Европа адабиёти услуги ва композициясидан фойдаланади.

Сурияда чоп этиладиган “Ал-Маърифат” журналида (октябрь, 1980) нашр этилган “Романнавислар тажрибаси тўғрисида” номли мақоласида М.Горький ижодидан таъсирланган Ханна Мина ўзини танқидий реализмнинг издоши сифатида эътироф этади ва танқидий реализмнинг бошқа ижодий услублар билан ўзаро муносабати хусусида сўз юритади. Ёзувчининг фикрича, у буни “Булутли кунда чиққан қуёш” романида намоиш эта олган.

Ханна Мина «Романнависнинг тажрибаси тўғрисида» мақоласида “баъзи романнавислар ҳозирги вақтда Жойс, Фолкнер, Кафкага тақлид қилиб, Ғарб модаси ортидан боришмоқда. Бу менга ёқмайди, мен уларга тақлид қилишни лозим топмайман. Биз ўз методимиз, хусусан, бадиий ижодимизда асосий йўналиш бўлган ва шундай бўлиб қоладиган реалистик методда ёзишимиз керак”¹. Ханна Мина ватандош-ёзувчиларни ғарбнинг ёзувчининг ўқувчи билан алоқасини мураккаблаштирувчи “энг янги” шаклларида қизиқишдан огоҳлантиради, асарларнинг кенг омма учун очиқлигини таъминловчи баённинг содда бўлишига чақиради, “Биз фикрнинг соддалигини сақлашимиз керак. Неруда, Маяковский, Арагон, Ҳикматнинг мисраларини ўқиб, мен уларни жуда яхши тушунаман. Шу билан бирга, мен бизнинг шоирларимизнинг баъзи шеърларини тушуна олмаяпман. Нега бундай бўляпти? Агар бу шеърият зиёли, ўқимишли китобхонбоп бўлмаса, унда бу кимлар учун ёзилган? Элита учунми? Бу менинг фикримча шундай. Уларда мен ўзимни, атрофимдагиларни, мамлакатим муаммоларини кўришим керак. ...

1. مجلة "المعرفة" دمشق، أكتوبر 1980. ص. 125.

Фақат шундагина ёзувчининг китобхон билан алоқаси мумкин бўлади”¹.

Суриядаги сиёсий шарт-шароитлар кўп жиҳатдан ёзувчиларга ўз қарашлари ва ғояларини очиқ ифода этишларига тўсқинлик қилди. Айнан шу нарса баъзи ёзувчиларнинг ҳикоянинг ретроспектив табиатига боғлиқлигини танқид остига олади. Агар Х.Минанинг “Елкан ва бўрон” асари бизни Иккинчи Жаҳон уруши томон етакласа, Х.Ар-Роҳибнинг “Минг ва икки кеча” асарида 1967 йилдаги уруш воқеалари ҳақида ҳикоя қилинади. Бу китобларнинг долзарблиги бугунги воқелик билан чамбарчас боғлиқда намоён бўлади².

Сурия романининг ўзига хос жанр анъанаси йўқлиги сабабли, танқид унинг келиб чиқишини Европа романлари билан боғлайди. Сурия романининг шаклланишига сезиларли миср романнавислиги ўз таъсирини кўрсатганлигини таъкидлаш керак. Ғарбдаги адабий жараён билан ўзаро муносабатлар, шубҳасиз, Сурия романи ва умуман, замонавий Европа адабиётидан олинган миллий муаммолар ва ифода шаклларининг комбинациясида ўз ифодасини топган насрнинг ўзига хос хусусиятларига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Суриялик танқидчи Хусам ал-Хатиб

¹ Бу ерда Ханна Минанинг ёзишича, бу унинг сўз санъаткори сифатидаги олий мақсадидир: “адабиётнинг роли” фақат унинг коммуникатив вазифа бажариши, яъни “ўзи биладиган, ўйлайдиган, ҳис қиладиган нарсани бошқаларга улаиш”дан иборат эмас. Агар бундай бўлганида адабиёт кераксиз бир заминда юзага келган бўларди, “ўйлаб топилмасди”. Унда бошқа нарса борга ўхшайди ва бу коммуникатив муносабатлар ва долзарб муаммолар билан боғлиқ эмас. Бу қандайдир ортиқча нарса, ва бу “ортиқчалик”да адабиётнинг қалби, жони борга ўхшайди. Акс ҳолда адабиётнинг оддий, кераксиз журналистикадан ҳеч қандай фарқи бўлмас эди.

² Танқиднинг камчилиги Сурия адабиёти ҳаётнинг айрим қатламларини етарли даражада ўзлаштира олмагани, инсон типлари билан танишув бадиий кашфиёт бўлиши мумкинлигида намоён бўлади.

Ўзининг “Ғарб таъсирининг йўллари” мавзули (1973) тадқиқотида шундай таъкидлайди: “Сўнгги ўттиз йилликда сурия романи катта муваффақиятларга эришди. Қисқа муддат ичида суриялик ёзувчилар Ғарб насри ўз тараққиётида бошидан кечирган узоқ босқичларни босиб ўтдилар”.

Замонавий араб роаннавислиги, жумладан сурия романчилиги, сўнгги йилларда араб дунёсининг турли мамлакатлари танқидчилари ва адабиётшуносларининг диққатини тортмоқда. 1981 йил август ойида Байрутда нашр қилинадиган “Ат-Тариқ” журналининг ушбу жанрга бағишланган махсус сони чоп этилди. Машҳур ливанлик ёзувчи ва танқидчи Муҳаммад Дакруб ўзининг кириш мақоласида шундай ёзган эди: “Ушбу махсус сонни нашр этишга бизни воқеликнинг ўзи ундади, сўнгги ўн йил давомида биз турли араб мамлакатларида роман жанрининг кескин ўсганига гувоҳ бўлдик. Шеърият бизда тарихий нуқтаи назардан энг кенг тарқалган жанр бўлишига қарамай, унинг илдизлари тарихимизнинг туб-тубига бориб тақалади, роман “мавқеларни эгаллаб ола” бошлади ва шеърият сингари кенг ёйила бошлади. У ҳам машҳур жанрга айланмоқда”¹.

Аммо суриялик танқидчиларнинг замонавий романчиликка қарашлари кўп жиҳатдан бир-бирига зид эди. Ушбу муҳим жанрнинг ҳолати баъзиларнинг ташвиш ва норозилигига, бошқаларнинг эса юксак баҳоларига сабаб бўлди. Масалан, танқидчи Набил Сулаймоннинг фикрича, профессионал бўлмаган ёзувчилар учун роман ёзиш – қўшимча машғулот бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам у схематик ва иллюстратив ҳисобланади, ҳаваскорлик ҳаётни, хусусан, унинг янги қатламларини, янги ҳодисаларини бадиий тадқиқ этишга ҳалақит беради.

مجلة "الطريق" دمشق، أغسطس 1981. ص. 87.¹

Адиб Абдусалом ал-Ужайлий романнинг ривожланиш йўлини бадиий материалнинг ижтимоий воқелик билан ўзаро муносабати ва унинг тасвири асарда диалектик яхлитликда кўради.

Шубҳасиз, шакл ва мазмунга бундай материалистик ёндашув жанр ривожланишининг асосий омили бўлиб, ҳаётнинг ижобий ва салбий томонларини акс эттирувчи алоҳида асарнинг роли ва аҳамияти унинг ижтимоий ҳаётга таъсиридан иборат бўлади¹.

Ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида Сурия насри устидан олиб борилган кузатувлар бир томондан, қолоқ архаик шакллар ва диний ақидалар, иккинчи томондан, Ғарбдан кириб келган ва кўпинча провинциал даражада нусха кўчирилган модернист-формалистик услуб ва методларга секин-аста барҳам бериш жараёни давом этганлигини кўрсатади.

Шу билан бир қаторда замонавий Сурия адабиёти ривожланишидаги оммавий тамойил, илгаригидек, ижтимоий йўналиш бўлиб қолди. Масалан, Хайрий ал-Заҳобийнинг “Оддий олам” китоби ёки Х.Ҳайдарийнинг “Зимистон вақт”, “Ярақлаш” номли тўпламлари ижтимоий тузумни фош этувчи адабиётнинг анъанавий қонунларига биноан яратилган. Айнан шу фош қилувчилар суриялик носирларнинг илғор гуруҳига раҳбарлик қилганлар ва яқин келажакда вазият ўзгариши мумкин деб тахмин қилиш учун асос йўқ эди. Суриядаги ижтимоий пафосдаги адабиёт узоқ вақт давомида машҳурликни қўлдан бермади.

Дарҳақиқат, чинакам сўз устаси, реалист ёзувчи ҳаёт воқеаларини, тарихий шахсларни шунчаки тасвирлаш

¹ Суриялик мунаққидлар илк бор мавзуга мурожаат қилганлик учун мақташ керак эмаслиги ҳақида сўз юритганлар, чунки бунинг остида эҳтиётсизлик билан қилинган иш яширин бўлади, бундай асарлар зерикарли ваортиқчадир.

йўлидан бормаиди, аксинча, инсоннинг яхлит мураккаб қиёфасини қайта яратишга, унинг қарама-қарши томонларини ўрганишга, ички зиддиятларининг моҳияти ва сабабларини очишга интилади.

Одамнинг ўз эътиқоди учун олиб борган кураши мисолида даврнинг зиддиятлари, ижтимоий-синфий зиддиятларини аниқлайди, уларни алоҳида шахснинг тақдири орқали тўғри ва ишончли акс эттиради. Ёзувчининг ижодий маҳорати қаҳрамонлар характери ва ҳаёт шароитларининг диалектик бирлигини бадий тасвирлашда яққол намоён бўлади.

Инсон ички дунёсининг учта таркибий қисми – тафаккур, ҳис-туйғу ва ҳаёлот – ҳам бадий услубнинг табиати, ҳам ўзига хос бадий вазифага қараб энг кутилмаган уйғунликка қодир эди.

Бир ҳолатда, ёзувчини ҳайратга, ларзага солган ҳаётий манзара туртки бўлиб хизмат қилиши мумкин, бошқа бир ҳолатда, ёзувчи бирон бир вазият бу фикрни тасдиқлаши мумкин бўлган ҳолатга келмагунча, айтилмаган фикр билан толиқиши мумкин.

Аммо адибни қизиқтирган фикр уни бирон бир воқелик моделини ёки “ҳаётга ўхшаш” манзараларда ёки шартли шаклларнинг очиқ иштирокида қайта яратишга ундаши мумкин. Ва ниҳоят, бадий асар ёзувчи фикрларининг беллетризацияси сифатида юзага келиши мумкин.

Гояларнинг образга айланишининг ҳар бир алоҳида ҳолат, ҳар бир ўзига хос ижодий вазифага тенг ягона формуласи йўқлиги сингари, гоялар ва образнинг ҳам уйғун бўлиши учун ҳам ягона формуласи ҳам мавжуд эмас. Ушбу ҳаёл парвозидаги ҳамма нарсa муаллифнинг бадий диди ва фикрларининг сермазмунлиги билан белгиланади. Агар фикрнинг ўзи, ривожланиши, унинг нозик жиҳатлари ва парадокслари бизни забт этмаса, унда асар бизга бадий жиҳатдан кучсиз бўлиб кўринади. М.Слуцкис

“Баъзи ўқувчиларнинг ғазабнок шикоятларига шаклнинг ғайриоддийлиги эмас, мазмуннинг ғайриоддийлиги сабаб бўлса, шаклни ўзлаштиришнинг қийинлиги сабаби мазмуннинг маъносизлигидадир” – дея ёзади.

Ҳар қандай даврда ва барча санъат турларида ўта ҳиссий (эмоционал), тўғридан-тўғри ҳис қилиш учун шаффоф асарлар билан бир қаторда ўта интеллектуал асарлар ҳам бўлган. Турли даврларда улар турлича номланган: медитатив, фалсафий, интеллектуал ва б. Аммо уларнинг маъноси бир хилда – “ҳиссиёт тўсиғи”дан чиқиб кетишга уриниш сифатида қабул қилинган.

“Манзара қолдиқлари” романида Х.Мина ўзининг болалик даврига мурожаат қилади. Ўз болалигини ўша давр билан боғлаган ҳолда, муаллиф иқтисодий инқироздан кейин уйғониш босқичи, жамият ҳаётида ўзгаришлар юз бериши ва ўтмишдан келажакка кўчиш қандай бошланганлигини кўрсатишга интилади. Ушбу замон кесими давомида Н.Махфуз¹ ва Ю.Идрис каби адибларнинг ирреалликка қизиқишлари бўлганлиги кузатилади. “Мовий лампалар” ва “Лангар” асарларининг Н.Махфуз трилогияси ва бошқа асарлари билан қиёсланиши қуйидагича хулоса қилишга олиб келади.

Мустақилликка эришиш ва одамларнинг ўз-ўзини англаш даражасининг ўсиши натижасида араб фуқаролиги ҳам шакллана бошлади. Ушбу жараён билан биргаликда, хусусан, янги адабий танқиднинг пайдо бўлиши ҳам чамбарчас боғлиқ. Балки, бу Х.Минанинг ижодига қизиқишнинг ортиши сабаби бўлиши ҳам мумкин. Эҳтимол, шунинг учун ҳам ёзувчининг асарлари қайта-қайта нашр этилган ва экранлаштирилган бўлиши мумкин.

¹ Н.Махфузнинг ижоди ҳақида ўзбек шарқшуносларидан Г.Тошмуҳаммедова ва А.Мирсоатоваларнинг мақолаларига қаранг

Шу билан бирга, унинг ижодини танқидий ўрганиш доираси ҳам кенгайди. Нима учун у ёки бу ёзувчининг жамият адабий уфқида бир пайдо бўлиб, бир ғойиб бўлиши масаласи ёзувчининг истеъдоди ёки танқид тақчиллиги билан боғлиқ эмас. Бу алоҳида сиёсий масала ҳисобланади.

Х.Минага бўлган қизиқиш – янгиликка бўлган қизиқишдир. Бу ёзувчи Х.Минанинг ўша давр ижтимоий-сиёсий руҳини қабул қилган, идрок эта олган ягона инсон эканлигини англатадими?

Ҳар қандай шахс бирон бир жойда содир бўладиган ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни ташувчиси (идрок этувчиси) бўлмаслиши мумкин эмас, деб жавоб беришдан осони йўқ. Бу ҳар бир жамият аъзоси (ижтимоий шахс)нинг адабиётдаги ўрни, у шахснинг тарихдаги ўрнини англатади. Оддий қилиб айтганда, ҳар қандай тарихий даврнинг вакили - ўша даврнинг вакили ҳисобланади, чунки - у ўша даврнинг маҳсулидир.

Шунга асосланиб айтиш мумкинки, Суриянинг маданий ҳаётида содир бўлган барча воқеа-ҳодисалар Х.Минанинг ижодида ўз аксини топган. Х.Миннинг 1954 йилда нашр этилган биринчи “Мовий чироқлар” романи Иккинчи Жаҳон уруши даврини Латакия шаҳрида рўй берган воқеалар доирасида тасвирлайди. Бунда ёзувчи шаҳарнинг ижтимоий тақдири ҳақида сўз юритиб, уни Сурия ва бошқа араб шаҳарларига нисбатан намуна сифатида тақдим этади.

Ғарб ёзувчилари одатда уруш тарихи ва унинг тақдири ҳақида сўз юритадилар, араб ёзувчиси эса уруш уйғотган ва унда бевосита иштирок этмаган жамиятни кўрсатади. Шунинг учун ҳам араб ёзувчиси ўз тақдирини белгилашга қодир бўлган шахсларни тасвирлаш билан банд бўлади. Араб ва европалик ёзувчиларнинг ёндашувларидаги фарқ арабларда маълумот етишмаслиги сифатида кўриб

чиқилиши мумкин эмас, бу мустамлакадан кейинги даврда араб жамиятининг ижтимоий тараққиёти даврининг табиий натижаси ҳисобланади.

Фарқ яна шундан иборатки, баъзи ижтимоий организмлар тарих, ундаги ўзгаришларни белгилайди, бошқалари эса тарихга бўйсунди. Айнан шу маънода уруш давридаги ҳаёт Н.Махфузнинг “Мидак тор кўчаси” романида акс эттирган. Маълумки, “Тор кўча” асарида Миср гап боради, унда Миср Иккинчи Жаҳон уруши даҳшатларига дучор бўлган мамлакатдир. Х.Минанинг “Мовий чироқлар” романида ҳам урушга қатнашмасдан, унга кўмак берганлар ҳақида ҳикоя қилинади. Ҳа, улар ўз уйларини ниқоб остида муҳофаза қиладилар, душманнинг ҳарбий самолётлари уларни сезмаслиги учун дераза ойналарини кўк рангга бўяйдилар. Бироқ, бундай жамият унинг тақдирини белгиловчи қандайдир хатти-ҳаракатдан маҳрум бўлганида нимага эришади?

Қачонгача зарурроқ иш билан шуғулланиш ўрнига уйларнинг дераза ойналарини кўк рангга бўяш давом этади?

“Фарис” романининг қаҳрамони - француз мустамлакачилигини бошидан кечирган одамдир. Романнинг биринчи қисмида иккита кириш мавжуд: мавзу тасвири ва Фариснинг ҳикояси (тарихи). Фарис мавзеда юз берадиган барча воқеаларда иштирок этади. Мабодо бу турар жой мавзеси босқинчилар ва урушга қарши курашда чиниққан бўлса, Фарис қамоқда чиниқади. Ёзувчи ишғолни яшаш мавзеси ва бутун мамлакат учун қамоқхона деб атайди. Мавзе аҳолиси француз босқинчилари ва уларнинг тарафдорларига қарши кураш бошлайдилар.

Қаҳрамон таржимаи ҳолида бу билан янги саҳифа очилади. Қамоқхона ёш Фарисни чиниқтиради, унинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини кескин ўзгартиради.

في السجن عاش فارس فتى بين الرجال، ثم صار رجلاً مثلهم.. أنضجه بسرعة ما رأى و ما سمع من شئون الحياة.

Қамоқхонада ёш Фарис ҳақиқий эркаклар орасида яшаб, ўзи ҳам бошқалар қатори ҳақиқий эркакка айланади... У атрофдаги ҳаётда кўрганлари билан тарбияланади¹.

Шундай қилиб, романнинг биринчи қисмида ёш Фариснинг ҳаёти мавзе тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Бундай комбинация шахснинг таржимаи ҳоли жамият тарихи билан қандай боғлиқ бўлиши мумкинлигининг ёрқин далилидир.

Шахсий ва жамиятга хос жиҳатларнинг уйғунлиги йигитнинг чиниқиши ва у ёлғиз эмаслигини ҳис қилишига сабаб бўлди.

“Кейин у Абдуқодирни қўллаб-қувватлаб, жанглarda иштирок этди. У қамоққа ташланганида, бундан ғазабланиб, у эшикни ичкаридан ура бошлади. У деворни уриб, тепиб, айнан шундай зарбаларни бошқа камерадан ҳам келаётганини эшитди ва ёлғиз эмаслигини англаб, қўшиқ айта бошлади”².

Шундай қилиб, романнинг биринчи қисмида муаллиф бутун мавзе ва алоҳида шахс босқинчилардан қутулиш учун қандай ҳаракат қила бошлаганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Мавзедаги жонланиш, шовқин-суронлар Фариснинг теварак-атрофда нима бўлаётганини тушунишига ёрдам берди. Бу эса аниқ бир одам ҳаётининг у яшаётган жамият ҳаёти билан боғлиқлигини англатар эди. Қаҳрамоннинг тақдири тасодифларга боғлиқ эди. Узоқлашиш, улкан, золим дунёда инсоннинг ўзини ўзи йўқотиши мотиви кучли жаранглайди, бу мотив араб адабиётида яхши маълум ва машҳур эди.

المصاييح الزرق. القاهرة. س. 1974. ص. 159.

المصاييح الزرق. القاهرة. س. 1974. ص. 24.

Романнинг иккинчи қисми ёш Фариснинг кейинги тақдирига бағишланган бўлса, биринчи қисмда муаллиф асосан халқнинг мустамлакачиликка қарши курашини тасвирлайди. Бу жиҳати билан “Фарис” машҳур жазоирлик ёзувчи Котиб Ёсиннинг 1954 йилда француз тилида нашр этилган “Нажмо” романига жуда ўхшайди. Қамоққа олингунга қадар Ас-Сифатли билан бирга балиқ овлаш чоғида Фарис феодализмнинг нима эканлигини тушунади, уйда отасининг ўжарлиги ва консерваторлигини кўради, кварталда яшар экан, у бу босқинчилар ва уларнинг тарафдорлари ким эканлигини англаб етади, қамоқхонада маҳбус Абдуқодирнинг таъсири остида унинг миясида илғор фикрлар пайдо бўла бошлайди. Фариснинг онгининг ўсиши типик бўлиб, у ҳам ҳақиқатни илк бор англаб етаётганларга ўхшайди.

Муаллиф мустамлакачиларга қарши халқ норозилигининг аста-секин ўсиб боришини кўрсатишга ҳаракат қилади, Фарис образини Суриядаги халқ ҳаракатининг бурилиш нуқталари билан, оммавий тартибсизликлар, халқ тўлқинининг уйғониш даврлари ва юқори даражага етган кескинлигини билан, шунингдек, халқ ҳаракати хаталиклари билан боғлашга ҳаракат қилади.

Тўлиқ ва аниқ бўлмаган ҳамда шаклланиш, ўзгартириш, ривожланиш босқичида реал воқеликнинг мураккаб оқимида аниқ ва тўлиқ тасвирларни яратиш ўта қийин вазифа ҳисобланади.

Бу даврда халқнинг эркинлиги ва мустақиллиги билан боғлиқ бир қатор саволлар пайдо бўлганлиги сабабли, табиийки, Х.Минанинг қиссасида халқнинг эҳтиёжлари ва манфаатларига жавоб берадиган ва унинг ҳаёти ва курашига оид мавзулар ўз аксини топган. Муаллиф қисса қаҳрамони бўлган Фарисни мавзе аҳолиси билан боғлаб, муваффақиятга эриша олди.

Ас-Сифатли вафоти орқали муаллиф эски ҳаёт ниҳоясига етганлигини кўрсатади, аммо Фариснинг севгилиси Ранданинг ўлими қиссадаги бошқа ҳеч қандай воқеа билан боғлиқ эмас. Нима учун Ранда образи асарга киритилган? Ушбу образ асарнинг асосий мазмунида қандай роль ўйнайди? Агар Ас-Сифатлининг ўлими романда муайян роль ўйнаган бўлса, унда Ранданинг ўлими нимани англатади?

Роман тарихий нуқтаи назардан ҳам, нашр этилган даврга кўра ҳам сурия романнавислигида ўз мазмуни билан янгилик (новаторлик) ҳисобланади. Бу билан у фундаментал асар саналади. Сурияда илк бор ҳақиқат адабий асарда ўз аксини топади. Унда илк бор халқ ҳаёти акс эттирилади. Қаҳрамонларга келинса, кўп сонли янги қаҳрамонлар намоён бўлади. Булар: миллий қаҳрамон, зиёли курашчи, аристократ аёл. Бу образлар Ханна Минанинг келажақда яратган романлари қаҳрамонларига айланадилар.

“Фарис” романи турар жой мавзесини, жамият, муайян тараққиёт даврларини тасвирлаш билан бошланади ва худди шу нарса, яъни янги тарихининг янги саҳифаларини очиб, мавзе ҳаётини акс эттиришдан бошланади.

Бир ёзувчи ўлароқ, Х.Мина учун қаҳрамонларнинг ижтимоий келиб чиқиши ҳал қилувчи аҳамият касб этмайди – булар бандаргоҳ хизматчилари, савдогарлар ва зиёлилар бўлиши мумкин. Адиб насрининг тубдан фарқ қиладиган бошқа бир хусусияти шу: ҳақиқийлик, ишончлилик (балки шунинг учун ҳам Х.Минанинг барча қаҳрамонлари жуда кинобоп персонажлар, улар визуал жиҳатдан ҳам ҳақиқий ва ишончлидир). Бироқ, унинг ўзи, яъни ёзувчининг ўзи ҳам ишончлидир.

Х.Минанинг романларида, илк таассуротларга қарамай, ижтимоий эмас, балки бадиий тавсиф муҳимроқ: етакчи персонаж – ёзувчининг ўзи ҳисобланади. Бундан ташқари,

гап автобиографик наср ҳақида эмас, балки кенг тўқимага асосланган адабиёт ҳақида бораётганлиги сабабли, ёзувчи (Х.Мина) турли қиёфаларда намоён бўлади. Аммо барибир китобхон муаллиф оқози эшитилиб туради. Муаллифнинг ўзи ҳам адолат, севимли қаҳрамонларининг инсонпарварлик туйғуларини таъкидлаган ҳолда уларни биринчи планга чиқариб, яширмасдан тасвирлайди (Тарусий. Аҳмад).

“Елкан ва бўрон” жуда оддий, аммо илҳомлантирувчи асардир. Ушбу романда мамлакатда яшаб, озодликни ва цивилизацияга қайтишни кутаётган бир денгизчи ҳақида ҳикоя қилинади. У денгизга саёҳат қилишни кутади, у собиқ денгизчидир. У кўп йиллар кутгач ва ўзининг бўронга дучор бўлган дўстини қутқаргач, ниҳоят яна денгизда, бўронларда китобхон кўз ўнгида намоён бўлади. Асардаги воқеалар Иккинчи Жаҳон уруши йилларида, Сурияда мустақиллик учун курашлар давом этган даврда содир бўлади.

Бу ерда рамз реал ҳаёт билан уйғунлашади ва ундан келиб чиқади. Денгизга қайтишга уринган денгизчини озодликка эришмоқчи бўлган мамлакатга қиёслаш мумкин... Агар денгизчи бўрон билан жанг қилса, мамлакатлар империализмга қарши, бутун дунё эса фашизмга қарши курашади. Шунинг учун ҳам Муҳаммад ибн Зухдий Ат-Тарусийнинг денгизга қайтиши шунчаки денгизчининг ўз касбига қайтишини эмас, балки бу мамлакат фуқаросининг стихияга ва мустамлакачиликка қарши курашга қайтишини англатади. Ат-Тарусийнинг ушбу курашда ўз мақсадига эришгани, шон-шарафга эга бўлганини англатади. Мамлакат эса ўз озодлигини қўлга киритади.

Ат-Тарусийнинг денгизга қайтиши – бу ҳаракатлар эркинлиги, фашизм устидан қилинган ғалаба рамзи бўлиб, инсоннинг ҳар бир киши табиат ва инсониятнинг душмани бўлган кучларга қарши курашиш орқали ўз-ўзини топишига ишонч-эътиқодини англатади. Ат-Тарусий ва

денгиз, яъни рамзий тасвирлар ўртасидаги боғлиқлик романнинг муваффақиятини таъминлади ва унинг машхурлигини кўрсатади. Реал ҳаёт роман қаҳрамонлари образлари орқали ёрқин акс эттирилади. Агар капитан ва Сантьяго қўлга олишдан қониқмаётган бўлса, Ат-Тарусий ҳаётдан қониқиш ҳосил қилмайди, у денгизга қайтишни кутади.

Роман қаҳрамонларидан бири бўлган Ар-Раҳмуний бўрон пайтида ўз баржасида ҳалокатга учраганда, Ат-Тарусий ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, уни ҳалокатдан ҳалос этиш учун йўлга отланади. Бу ҳаракати билан у қурол кўтарган ва Францияга қарши курашишга тайёр бўлган ватанпарварни эслатади.

Балки шунинг учун ҳам қатъиятли Ар-Раҳмуний ва Ат-Тарусий таваккал қилишга қарор қиладилар. Елкан – тўқнашув рамзи эмас, елкан – бу Ат-Тарусий, Ар-Раҳмуни, бу – Ар-Раҳмунини қутқариш пайтида Ат-Тарусийга ёрдам берган ёш жасур денгизчи Аҳмаддир. Улар мамлакатини севган ватанпарварлардир. Демак, улар бўрон, яъни империализмга қарши кураш олиб борадилар.

Ат-Тарусий, худди Х.Мина романларининг бошқа қаҳрамонлари сингари, ўз мақсадига жасорат ва инсонпарварлик билан эришишга ҳаракат қилади.

Агар романда Абу Рашид, Надим Мазҳар катта бойликка эга бўлса, Ат-Тарусий, оддий халқ сингари орномус ва жасоратдан бошқа ҳеч нарсага эга бўлмайди. Бу ерда Ат-Тарусийни Н.Махфузнинг трилогияси қаҳрамони бўлган Аҳмад Абдулжавод билан, ат-Тойиб Солиҳнинг “Шимолга кўчиш фасли” романи қаҳрамони, замонавий араб адабиётидаги энг ижобий адабий қаҳрамонлар ҳисобланган Мустафо Саид билан қиёслаш мумкин.

Агар Аҳмад Абдулжавод майда буржуазия вакили, Мустафо Саид зиёли образи бўлса, Муҳаммад ибн Зухдий

Ат-Тарусий халқ образи, оддий инсон, ҳаётнинг ўзи тоблаган одам сиймоси ҳисобланади.

Баъзан Ат-Тарусий кўпчиликнинг номидан гапиради, бу ерда, масалан, Ат-Тарусий ва денгизчилар ўртасидаги мулоқотни эслаш мумкин. Бу икки киши орасида бўлиб ўтган оддий суҳбати эмас, балки бир гуруҳ одамларнинг қаҳрамон билан суҳбатидир. Ат-Тарусий нафақат қандайдир Муҳаммад ибн Зухдий, балки у озодлик ва ўз шарафига эришмоқчи бўлган ватан рамзидир.

Х.Мина роман контекстида алоҳида маънога эга бўлган кўплаб пейзажлардан асарда кенг қўламда фойдаланган.

Шаҳар манзарасини эслайлик: اللاتفية مدينة صغيرة على المتوسط، فتأخذ و تعطي، تصدر و تستورد، جاعلة نافذة تتنفس منها سورية و تطل على العالم، فتراخذ و تعطي، تصدر و تستورد، جاعلة من مرفئها هذا بوابة لها و لجيرانها الذين يلونها في أبعاد اليابسة. هذه المدينة الواقعة إلى الشمال الغربي من البلاد، قديمة بعض القدم في بنينها و عاداتها. إن الأخلاق، هنا، تزرع تحت كابوس التقاليد، فالإقطاع هو السيد، و في ظله تنسم الحياة بالمحافظة و التحلف.

Латакия – бу Ўртаер денгиздаги кичкина шаҳар, бу Сурия нафас оладиган, дунёга қараладиган кичкина туйнук бўлиб, у орқали олади, беради, ишлаб чиқаради, етказиб беради. У – қуруқликни тарк этганлар ортидан ўз тўхташ жойидан чиқиб шлюз орқали кетаётган кема. Бу мамлакатнинг шимоли-ғарбида жойлашган, қадимий уйлари ва эски урф-одатларига эга бўлган кичик шаҳар. Унинг урф-одатлари қадимий анъаналарга мустаҳкам боғланган, деҳқонлар бу ерда кўпчиликни ташкил этадилар ва улар ҳаётда жуда орқада қолганлар¹.

Шуни таъкидлаш жоизки, “Елкан ва бўрон” – янги араб адабиётидаги энг ёрқин асарлардан бири бўлиб, унда халқнинг жасорати мадҳ этилган.

¹ الشراع و العاصفة، بيروت 1966، ص. 19.

Х.Минанинг кўплаб асарларида тарихга мурожаат кузатилади ёки тарихий фактлар асосида ҳақиқий вазият тасвирланади.

“Мовий чироқлар” романида муаллиф ўқувчини тарихий лаҳзалар ва тарихий қаҳрамонлар билан таништириб, инсон қандай ривожланиб бориши, ўз мақсадларига қандай эришишини тушунтиришга ҳаракат қилади.

“Елкан ва бўрон” романида ёзувчи инсоннинг стихия билан курашиши, инсоннинг жамиятда шаклланиши жараёнини тасвирлайди ва инсон қандай қилиб ор-номус ва шон-шарафга сазовор бўлганлигини кўрсатиб беради.

“Дераза ортида қор ёғмоқда” романида халқ ҳаётини айрим вакиллари тасвирлаш орқали таҳлил қилар экан, Х.Мина давр ҳаёти ҳақида тасаввур яратишга ҳаракат қилади. Фаёд, Халил ва Юсуф – асарнинг асосий қаҳрамонларидир. Уларнинг фаолиятлари орқали муаллиф воқеликни ҳаққоний тарзда акс эттиришга ҳаракат қилади. Ёзувчи ўз асарини аввалги асарларида бўлгани каби табиат тасвиридан эмас, балки тўғридан-тўғри воқеаларни тасвирлашдан бошлайди. У ўта муҳим масала – адолатсиз ижтимоий воқеликка қарши курашувчи сиёсий курашчининг ҳаётини олдинги планга олиб чиқади.

Х.Мина романига хос хусусиятлар, аввало, унинг ҳаётий позициясининг аниқлигида, воқеликни бадиий акс эттиришдаги ишончлик, рўй берган воқеа-ҳодисаларни эски дунё йиқилгандан кейин қашшоқлик, жоҳиллик, қолоқликка қарши курашга белбоғлаган, ўз келажагини куришга аҳд қилган халқ оммаси нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қилганлигида намоён бўлади. Х.Мина асарлари қаҳрамонлари – заиф, шубҳаланувчи, иккиланувчи ҳақиқий одамлар ҳисобланади.

“Фаёд” романининг қаҳрамони маҳаллий ҳокимларнинг таъқиб ва қувғинларидан қочиб, Ливан сари йўл олади. Ҳукмрон давр характери унинг ҳаёти ва тақдири,

унинг исёнига сабаб бўлган ҳаётий вазиятлар орқали маълум бўлади. Бу романда ҳикя қилинган потенциал нуқта ҳисобланади: Фаёднинг Ливанга кетиши. Фаёд нима сабабдан қочиб кетади? Нима учун у курашишни тўхтатди? Бу романнинг асосий мавзусидир.

“Мен сургундаман, қаерга борай? Минг лаънат!”.

– يا خالتي لا تكوني مثل أمي. لا أريد تذكيري بالجوع و الأولاد أنا أبحت. و أتالم و لكني لا أعثر على عمل... و هذه ليست المرة الأولى و لا الأخيرة.

– Хола, менга онамнинг аҳволи қандайлиги, очлик ва болалар ҳақида эслата кўрма. Мен азобдаман, иш қидиряпман, лекин топа олмаяпман. Бу биринчи ҳам охириги марта ҳам эмас¹.

Фаёд, Халил, Умм Башир ва бошқаларнинг ҳаёти орқали Х.Мина мамлакатда очарчилик ва қашшоқлик ҳукмронлик қилаётганлигини кўрсатади. Одамлар иш топа олмаганлар. Кўпчилик иш топиш ва тирикчилик қилиш, пул топиш учун мамлакатни тарк этишга мажбур бўлганлар. Бундан ташқари, маъмурлар илғор фикрловчи кишиларни таъқиб эта бошлаганлар.

Х.Мина роман контекстида алоҳида маънога касб этган бир қатор пейзажлардан фойдаланган. Масалан, шаҳар манзараси акс этган пейзажни эслаймиз: هذا و جوزيف يفكر على هذا النحو: حقهم و يدافعون عنه. و قال في نفسه: "هذا خليل، من ثلاثين سنة و هو يناضل، و هذا فياض و هذا (و تردد ثم أضاف) أنا". في كل حي، و في المدينة و في القرية كثير من أمثال أنا.. في كل شارع.

Жозеф шундай ўйларди: “Улар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилганлар”. У ўз-ўзига шундай деди: “Мана Халил, ўттиз йилдан бери курашиб келяпти. Бу эса Фаёд”. Ундан кейин у бир оз иккиланиб, сўнгра кўшиб қўйди: “Бу – мен. Тоғларда, қишлоқда, ҳар бир кўчада, ҳар бир мавзеда менга ўхшаганлар тўлиб ётибди”².

الثلج يأتي من النافذة، دمشق 1969. ص. 311.

الثلج يأتي من النافذة، دمشق 1969. ص. 36.

Романда азоб-уқубатларни бошдан кечирган, ўз ватанига қайтиш учун курашган одамнинг таржимаи ҳоли баён этилган. Романнинг мундарижасини турли хил одамлар билан юз берадиган муайян воқеа-ҳодисалар ташкил этади. Ёзувчи ҳаётини шароитлардан келиб чиққан ҳолда образларнинг хатти-ҳаракатлари, феъл-атворларини очиб беради.

Х.Мина ўз қаҳрамонларининг тақдири воситасида ижтимоий зиддиятларни бадиий акс эттиришга муваффақ бўлган. Бу эса романга ҳаётчилик бағишлайди. Араб халқ романлари анъаналари билан яхши таниш бўлган Х.Мина халқ бахти учун курашган қаҳрамонларининг айрим жасоратларини тасвирлайди. Аммо эпос қаҳрамонининг ғайритабиий имкониятларини алоҳида ажратиб турувчи анъанадан фарқли ўлароқ, Х.Мина ўз ўқувчиларини шундай ҳулосага келтиради, адолатли ижтимоий тузумни бир киши, ҳатто у энг буюк қаҳрамон бўлса ҳам, бир унинг саъй-ҳаракатлари билан барпо этиб бўлмайди, бундай тузумни ҳатто дин воситасида ҳам қуриб бўлмайди. Бунга фақат халқни жалб қилибгина эришиш мумкин.

Ханна Мина романлари ёзувчининг фикрлари билан безалган эстетик манзаралар билан тўлиб-тошган. Аммо бу романлар ҳар доим ҳам асарлардаги характерларнинг “хатти-ҳаракатлари”ни ёритиб бермайди.

Ханна Мина сурия адабиётида илк бор янги тарихий давр қаҳрамони образини унга хос барча камчиликлар, хато ва нуқсонлар, унинг ишқ-севгига чанқоқлик, майда, арзимас иштиёқлар, олижаноб шижоатлар, хатти-ҳаракатлар, беғараз ташаббускорлик ва худбинлик, кўрлик каби хусусиятлари билан ярата олган.

“Дераза ортида ёғаетган қор” романи майда буржуазия мамлакатда ҳукмрон кучга айланган бир даврда ёзилган. Шу боисдан ҳам романнинг бош қаҳрамонлари сўл қарашларга эга бўлган кишилар бўлгани бежиз эмас.

Халил ишчилар синфи орасидан етишиб чиққан, Фаёд эса сўл қарашли бўлса-да, майда буржуазия вакили. Аммо Фаёд ўз меҳнати билан майда буржуа маданиятидан халос бўлмоқчи бўлади. Меҳнат унинг учун бир тажриба, ҳаёт тажрибаси ҳисобланади. Х.Минада биз юксак истеъдод эгаси бўлган реалист ёзувчини кўрамиз. Шу билан бирга у “ягона миллий жамият” доирасида ижтимоий муаммоларга ечим топишга уринган мутафаккирдир. Таъкидлаш жоизки, Фаёд ўзининг жамият, тарих, инқилоб ҳақидаги хаотик қарашлари билан ўша давр Сурия жамиятига хос ижтимоий онг тимсоли ҳисобланади.

Х.Мина дунёни стихияли тарзда материалистик бошқариш қобилиятига эга. Ёзувчининг бадиий диди оғзаки халқ ҳикояси асосида тарбияланган. Унинг онгига халққа хос, мавжуд воқеликка ҳушёр қараш сингдирилган. У ўз қаҳрамонининг нуқтаи назарини кўллаб қувватлайди ва у инсон дунёни қандай идрок этиши, нима ҳақида ўйлаши ва нимани ҳис қилишини кўрсатиб беради. Х.Мина насри ва, умуман сурия насри ҳақидаги мулоҳазаларимизни якунига етказиб, қуйидагиларни таъкидлаш мумкин.

Яқинда яратилган бадиий асарларнинг долзарблиги методологиясини масъулият билан, аниқ-тиниқ кўрсатиб берадиган, ҳеч қандай ягона концепция ва адабиётшунослик назарияси ҳали ҳануз бизда мавжуд эмас. Янги давр бизни шошириб қўйди. Мумтоз адабиётнинг бетакрор аҳамияти (биз Х.Минани XX аср араб адабиётининг классиги сифатида биламиз) кўп йиллар давомида “овози пасайтирилган” пичинг (киноя)лар кўринишида намоён бўлиб келди. Бугун эса?... Ўтмиш тўла, яхлит ҳолда гавдаланади. Тадқиқ этилаётган романлар муаллифи образига яна бир бор қайтиб, мурожаат қилиб ўз-ўзимизга шундай савол берамиз: Унинг қудрати нимада? Ўйлашимизча, инсоннинг оиладаги мавқеи, касб-ҳунари, мақсади энг оддий умумбашарий қадриятлар қаторига киради.

Муаллиф образи жуда муҳим. Уни бир-икки сўз билан ифодалаш мумкин. Адабиётни идрок этиш – ҳар доим муаллиф билан бевосита мулоқот ҳисобланган.

Ушбу образ адабиётни беллетристикадан алоҳида ажратиб туради (гарчи ҳар қандай беллетристика ҳам хира, нўноқ асар бўлавермайди). Х.Минанинг романларидаги муаллиф образи тарих нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятли бўлиб, сурия адабиётида жуда кўп ижобий жиҳатларнинг борлиги учун Х.Минага миннатдорчилик билдирилиши керак бўлади.

Х.Мина ижоди бўйича олиб борилган тадқиқот натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Суриядаги адабий жараён, бутун араб дунёсида бўлгани каби, ҳам ғоявий-тематик мазмунига кўра, ҳам стилистик ёндашувлар жиҳатидан тобора мураккаблашиб борган. Шунга қарамай, воқеликда рўй берган ҳодисаларни реалистик тасвирлаш етакчи ёзувчиларнинг, айниқса романнавис адибларнинг асосий ижодий методига айланиб қолган.

2. Шу маънода Х.Минанинг “Мовий чироқлар”, “Елкан ва бўрон”, “Деразадан ташқарида қор”, “Булутли кунда чиққан кўёш” романлари ҳанузгача ўз долзарблигини йўқотмаган ва китобхонларни ўзига жалб этиб келмоқда. Улар мисолида XX асрнинг иккинчи ярмида сурия насрига хос бўлган асосий тамойилларни аниқлаш мумкин бўлади.

3. Кечаги адабиётшунослик таҳлили ёндашувлари ва стереотиплари жадал эскириб бораётган, юзага келган янги концепциялар ҳақида гапириш ҳали осон бўлмаган бугунги кунда шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, Х.Минанинг буюк адиб сифатидаги қудрати ёзувчи яратган образларнинг реал ҳақиқатдан олинганлиги, ҳаётий ва ишончлилиги, унинг соғлом қарашларидадир.

ХУЛОСА

XX асрнинг 50-йиллари ўрталаридан 70-йиллари охиригача бўлган давр араб адабиёти тарихи, хусусан, Сурия адабиёти тарихи нуқтаи назаридан фавқулодда муҳимдир. Ушбу даврнинг анъанавий элементлари ҳали тўлиқ сиқиб чиқарилмаган, Европа адабиёти ютуқлари миллий эстетик ва фалсафий қарашлар филътридан оғишмай ўтказилган араб-мусулмон адабиёти анъаналаридан узоқлашиш даври деб аташ мумкин.

Ўтган асрнинг 60-йиллари бошлари, яъни мамлакатнинг келажакда иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан тараққий эттириш билан боғлиқ муаммолар атрофида кескин сиёсий кураш авж олган даврда, мустақилликка эришилган шароитда миллатнинг барча қатламлари манфаатларининг уйғунлиги вайрон бўлади, антогонизм пайдо бўлади. Ушбу мураккаб вазиятда зиёлилардан кўпчилиги ўз позициясини аниқлашга қийналади. Миллий бирлик шиори остида вужудга келган буржуа зиёлилари, айниқса, кенг халқ оммасини жамиятни қайта қуриш ишларига фаол жалб қилган ҳолда, халқ манфаатларини ҳақиқатда рўёбга чиқариш учун курашдан қўрқар эди.

Ханна Минанинг ижоди Сурия адабиётининг эски даври тугагани ва реалистик санъат ривожига янги босқич бошланишини англатади. Адиб асарларининг ёрқин ижтимоий бўёғи, адолатсизликдан нафратланиш, қулга айлантирилган “қуйи табақаларга” самимий хайрихоҳлик одамлар ҳаёти, уларнинг азоб-уқубатлари, озодлик, адолат, эрк-хуррият тўғрисидаги азалий орзуларини ёриб беради.

Халқ орасидан етишиб чиққан кичкина одам ҳақида ҳикоя қилар экан, ёзувчи китобхонни жамиятнинг туб-тубига олиб киради, қашшоқ, ўғри ва ишсизлар инсонлар ҳаётини очиб беради.

Унинг романлари Суриядаги ижтимоий муносабатларнинг кўп қиррали дунёсини тадқиқ этиш, феодал тузум пойдеворини кулатиш, халқнинг озодликка чиқиши, ижтимоий адолат учун кураш онги асосида ҳаракат қилувчи янги инсоннинг дунёга келишига бағишланган.

Х.Мина, Ф.Ас-Сибоий ва бошқа бир қатор ёзувчилар шундай гуруҳга тегишлики, уларнинг ижодида ҳаётнинг ва Сурия халқининг миллий озодлик ҳаракати авж олган йилларда тинчлик ва адолат учун курашнинг ҳаққоний манзараси реалистик тарзда чизиб берилади.

Замонавий Сурия адабиётида Ханна Мина ёзувчи, публицист ва жамоат арбоби сифатида намоён бўлади. Х.Мина адабиётга Сурия ҳудуди Франция томонидан ўта муҳим ҳарбий-стратегик ҳудуд сифатида фойдаланилган давр – Иккинчи Жаҳон уруши йилларида кириб келди. У пайт мамлакатда ҳарбий диктатура режими ўрнатилган эди. Аммо тақиқларга қарамай, илғор араб жамоатчилиги Франция мустамлакачилигига ошкора қарши чиқди.

Ханна Миннинг бадиий диди оғзаки халқ ҳикояси асосида шаклланди ва тарбияланди. Ёзувчи оддий халққа хос бўлган воқеликка ҳушёрлик билан қараш, қатъийликни ўзида мужассам этган эди. У воқеликнинг янги ечимини топишга уринади, борлиқдаги воқеа-ҳодисалар, инсон ва у яшаётган дунё орасидаги бошқа мантиқий муносабатларни топиш ва изоҳлашга интилади. Унинг асарлари замонавий араб насри ва, хусусан, сурия романна-вислигининг шаклланиши ва ривожланиши нуқтаи назаридан катта қизиқиш уйғотади.

Сурия бадиий насрида Х.Минанинг “Елкан ва бўрон” деб номланган йирик романи дунё юзини кўргунга қадар, эҳтимол инқилобий ўзгаришлар шахсга қандай таъсир кўрсатиши аниқ ва ҳаққоний кўрсатиб бера олган асарлар бўлмаган. Х.Мина романлари қаҳрамонларини бир қатор муаммолар – муаллифни ташвишга солган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муаммолар

қийнайди. Муаллиф ва унинг қаҳрамонлари бошқа инсонлар билан уларнинг маданияти таъсирини ҳис қилган ҳолда беҳисоб ришталар билан боғланган.

Н.Гоголь, Ф.Достоевский, М.Горький, Г.Флауберт, Ж.Лондон, У.Фолкнер, Э.Хемингуэй, Д.Стайнберглар фикр ва қарашлари муаллиф, демак унинг қаҳрамонлари томонидан сурия воқелиги фонида қайта кўриб чиқилган ёзувчиларнинг тўлиқ рўйхати эмас. Х.Минанинг асосий стилистик услуби замон ва макон планининг ўзгариши, ўзаро ўрин алмашилиши, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлариган хос лаҳзалар кетма-кетлигида намоён бўлади. Бунга ўхшаш услуб дунёдаги кўплаб адабиётларга хос. Адиб асарларидаги мантиқий бирлик билан эмас, балки, масалан, битта саҳна иккинчисининг ўрнини босадиган, бир хил сўзлар ёки антонимлар тўқнашадиган ўзаро боғлиқ эпизодлар кинопблиги билан муаллиф ҳикоясига жўшқинлик бахш этади.

“Елкан ва бўрон” романи дунё юзини кўргач, сурия романи бадиий етукликка эришганлиги маълум бўлди, Х.Минанинг денгиз романлари цикли шаклларнинг хилма-хиллигидан далолат беради. Ёш қаламкаш биродарлар - Х.Ҳайдар, Ҳилолий, аз-Заҳобий, Н.Сулаймон Х.Минанинг услуби ва методини давом эттирдилар ва янада такомиллаштирдилар, адабиётда провинциализм хасталигини четлаб ўтган ҳолда дунё манзарасини янада мураккаблаштирдилар. Дунё манзараси кўринишларидан бири ёзувчиларнинг адабий жараёнда тутган ўрнини нотўғри баҳолашдан иборат эди. Ушбу тадқиқот, ўз моҳиятига кўра, замондошимиз бўлган ёзувчи тўғрисидаги монографиялардан бири бўлиб, унда адибнинг ижодий шахсияти ва унинг давр адабий жараёнида тутган ўрни, ўзига хос фон сифатида эмас, балки ижтимоий-тарихий тараққиёт мазмунини ташкил этувчи жараён ўрганилди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбек тилидаги адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони // Халқ сўзи. 2017.8 февраль № 28 (6722).

2. "Ўзбек адабиёти ва санъати" газетаси, 2018 йил 8 август, №32-33.

3. Иброҳимов Н.И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. -Т.: Фан, 1994. - 244 б.

4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати, Қомуслар бош таҳририяти. -Т.: 1992.

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -М.: "Рус тили", 1981.

6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 1-5-жилдлар. -Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006.

7. Хўжаева Р.У. Янги давр араб адабиёти тарихи. -Т.: 2004. - 184 б.

8. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б., Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Т.: "Ўқитувчи", 1983.

Рус тилидаги адабиётлар:

1. Абу Хейф Абдалла. Современная арабская новелла и Запад (о становлении литературной традиции): Автореферат диссертации. М., Наука, 1991.-С. 20.

2. Акбарова М.Х. Сирийский рассказ. Т., Фан, 1975.- С. 68. Актуальные проблемы изучения литератур Африки. Сб. ст. М., Наука, 1969.- С. 168.

3. Али-заде Э.А. Египетская новелла. М., Наука, 1974.- С. 152.

4. Али-заде Э.А. Махмуд Теймур. М., Наука, 1983.- С. 182.

5. Аль-Ахмед Сулейман Ахмед. Исследования по современной арабской поэзии. Автореферат диссертации. М., 1973.- С.25.

6. Аль - Куайид Юсуф. Это происходит в Египте в наши дни // Восточной альманах вып. 8. 1980.

7. Аль - Куайид Юсуф. Ребаб отказывается рисовать // Азия и Африка сегодня. 1981,- №4.

8. Анастасьев Н. Диалог. // Вопросы литературы. 1983. №3.

9. Бараджиева Л.М. Исторические романы Нагиба Махфуза. Автореферат диссертации. Л., 1982. С.22.

10. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики : Исследования разных лет. М., Худлит., 1975.-С.502.

10. Бобылева И.М. Поэтическое творчество Абд ар-Рахмана ал- Хамиси Автореферат диссертации. М., 1984,- С.20.

11. Борисов В.М. Современная египетская проза. М., Изд. АН СССР, 1961. С.127.

12. Ванслов В.В. Эстетика романтизма. М., Искусство, 1966. -С. 402.

13. Виноградов В.В. Стилистика, теория поэтической роли. Поэтика. М., Изд. АН СССР, 1963.- С.225.

14. Гачев Г.Д. Ускоренное развитие литературы. М., Наука, 1964.- С.331.

15. Гегель Г.В.Ф. Эстетика. В 4-х т. Т.3. М., Искусство, 1971.-С. 21.

16. Генезис романа в литературах Азии и Африки : Нац. истоки жанра. / Сб. ст. М., Наука, 1980.- С. 288.

17. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. Л., Худлит., 1977.- С.443.

18. Гинзбург Л.Я. О старом и новом. Л., Сов. писатель, 1982.- С. 423.

19. Гринцер П.А. Поэтика слова И Вопросы литературы. 1984, № 1.

20. Давыдов Ю.Н. Поминки по экзистенциализму // Вопросы литературы. 1980. №4.

21. Долинина А.А. Заметки о египетской литературе нового и новейшего времени//Фольклор и литература Африки. М., 1970.

22. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия). М., Наука, 1973,- С.272.

23. Долинина А. А. Предисловие И Арабская романтическая проза XIX-XX веков. М., 1981.- С. 5-22.

24. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. М., Прогресс, 1979.- С. 320.

25. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Л., Наука, 1977.- С. 407.

26. Зарубежный Восток и современность в 3-х т. М., Наука, 1980. - С.533, С.318, С.526.

27. Затонский Д.В. Искусство романа и XX век.М., Худ. лит. 1973.- С.535.

28. Затонский Д.В. Что такое модернизм?- Контекст.1974. М., Высш. шк.1975. - С.136.

29. Ибрагим Дхсавдат. О некоторых основных принципах критики арабской поэзии XX в. Тбилиси, изд. Тб.ун-та, 1990.- С.34.

30. Ибрагимов Н. Арабский народный роман. М., 1984.- С.257.

31. Идеологическая борьба и современные литературы зарубежного Востока. М., Наука, 1977.- С.238.

32. Избранные произведения писателей Ближнего Востока. М., Прогресс, 1978. - С.538.

33. Избранные произведения писателей Северной Африки. М., Наука, 1980.-С. 255.

34. З.Ю.Ивашева В. Реализм в движении Вопросы литературы. 1983, № 5.

35. Имангулиева А.Н. Роль литературных взаимосвязей в формировании новой арабской литературы (на материале творчества писателей сиро-американской школы). Автореферат диссертации. Тбилиси, 1988.- С. 48.

36. История русской литературы в 4-х т. Т.3. Расцвет реализма. Л., Наука, 1982,-С. 876.

37. Келдыш В. Приобретения и задачи. О некоторых проблемах русского литературного процесса конца XIX-начала XX столетия и их изучении //Вопросы литературы. 1983. №2.

38. Кирпиченко В.Н. В поисках своего лица (современный египетский роман) // Иностранная литература. 1983. № 9.

39. Кирпиченко В.Н. Возмужание героя (Заметки о египетском реалистическом романе второй половины 60-70-х годов) //Литература стран зарубежного Востока 70-х годов. 1982.-С. 311.

40. Кирпиченко В.Н. Выбор пути Предисловие // Нагиб Махфуз. Избр. романы. 1990.- С. 5-8.

41. Кирпиченко В.Н. Египетская проза 60-70-х гг. (В поисках путей и форм художественного освоения действительности). Автореферат диссертации. М., 1986.- С. 31.

42. Кирпиченко В.Н. Новеллистика «Новой волны в Египте»//Идеологическая борьба и современные литературы зарубежного Востока. 1977.- С. 274-295.

43. Кирпиченко В.Н. О путях развития реализма в египетской прозе // Народы Азии и Африки. 1976.- № 5.

44. Кирпиченко В.Н. Современная египетская проза.60-70-е годы. М., Наука, 1986. - С. 295.

45. Кирпиченко В.Н. Юсуф Идрис. М., Наука, 1980. - С. 207.

46. Комиссаров Д.С. Пути развития новой и новейшей персидской литературы. Очерки. М., Наука, 1982. - С. 294.

47. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. М., 1972. - С. 519.
48. Коран /Пер. И.Ю. Крачковского. М., 1966.- С. 367.
49. Кашелев В.С. Египет. Уроки истории. Борьба против колониального господства и контрреволюции (1979-1981 гг.). Минск, Университет, 1984. - С. 206.
50. Коцарев Н.К. Писатели Египта. XX век. М., Наука, 1976. -С. 344.
51. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.3. М. - Л., 1956.-С. 470.
52. Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX - начало XX века. М., Наука, 1971. - С. 794.
53. Куделин А.Б. Пути развития современной арабской поэзии // Взаимосвязи африканских литератур и литератур мира. М., 1975.-УИИ С. 7-24
54. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. М., Наука, 1983.- С.261.
55. Кушкин Е.П. Альбер Камю. Ранние годы. Л., Изд. ЛГУ, 1982. - С.183.
56. Левин З.И. Развитие основных течений общественно- политической мысли в Египте и Сирии. М., Наука, 1972.- С. 268.
57. Левин З.И. Развитие арабской общественной мысли. М., Наука, 1984.-С. 223.
58. Литература зарубежной Азии в современную эпоху. М., Наука, 1975.-С. 336.
59. Литература стран зарубежного Востока 70-х годов. Реализм на новом этапе. М., Наука, 1982.- С. 311.
60. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVII вв. Л., Наука, 1973.-С.203.
- 61.Лихачев Д.С. Литература - действительность - литература. Л., Сов. писатель, 1981. - С. 215
- 62.Лихачев Д.С. Служение памяти//Наш современник. 1983.- №3.

- 63.Маштакова Е.И. Турецкая литература конца XVII - начало XIX в. М., Наука, 1984.-С. 205.
- 64.Никифорова И.Д. Африканский роман : Генезис и проблемы типологии. М., Наука, 1977. - С. 238.
65. Полиевский П.В. Литература и теория. М., Современник, 1979.- С.283.
66. Проблемы современной советской арабистики. Проблемы истории и филологии. Ереван, 1990.- С. 303.
67. Проблемы становления реализма в литературах Востока. М., Наука, 1964.- С. 357.
68. Просветительство в литературах Востока. М., Наука, 1973.- С.318.
69. Прожогина С.В. Магриб: франкоязычные писатели 60-70-х годов. М., Наука, 1980.- С. 277.
70. Прожогина С.В. Рубеж эпох - рубеж культур. Проблемы типологии литературы на французском языке в странах Северной Африки в 40-80-е годы. М., Наука, 1984. - С. 188.
71. Примаков Е.М. Восток после краха колониальной системы. М., 1982.- С.208.
72. Ржевская Н. Возвращение к человеку // Иностранная литература. 1979. - №6.
73. Романизм: вопросы эстетики и художественной практики. Сб. научных трудов. Тверь, 1992,- С. 143
74. Современная арабская литература. Сб. ст. М., Наука, 1960.- С.192.
75. Современный революционный процесс и прогрессивная литература (1960-1970-е годы). М., Наука, 1976.- С. 400.
76. Соловьев В., Фильштинский Н., Юсупов Д. Арабская литература. Краткий очерк. М., Наука, 1964.- С. 196.
77. Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике (XIX - XX вв.). М., Наука, 1982.- С. 190.
78. Сулейман Мунир. Арабская культура и современность // Иностранная литература. 1955.- №5.

79. Сучков Б.Л. Лики времени. Т.2. М., Худ.лит., 1976.-С. 367.

80. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. М., Наука, 1977.-С. 574.

81. Современные проблемы реализма и модернизма. Сб. ст. М., Наука, 1966.- С. 615.

82. Урнов Д.М. Дж. Джойс и современный модернизм. М., Сов. писатель, 1966.- С. 269.

83. Урнов Д. Другая книга Джеймса Джойса. О романе «Портрет художника и юности» // Иностранная литература. 1976.- № 12.

84. Усманов Н.К. Проза Тауфика аль - Хакима. М., Наука, 1979.- С.114/

85. Успенская Н.А. Творчество Яхья Хакки. К проблеме становления реалистического направления в египетской прозе. Автореферат диссертации. М., 1982.- С. 20.

86. Утургаури С.Н. Турецкая проза 60-70-х годов: Основные тенденции развития. М., Наука, 1982.- С. 216/

87. Храпченко М.Б. Размышления о системном анализе литературы. // Вопросы литературы. 1975,- №3.

88. Челышев Е.П. Современная индийская литература. М., Худ.лит., 1981.- С. 351.

89. Черновская В. Формирование египетской интеллигенции в XIX - первой половине XX века. М., Наука, 1979.- С. 161.

90. Шамали Жанет. Образ женщины в романах узбекского писателя Айбека «Священная кровь» и «Ветер золотой долины» и египетского писателя А.Шаркави в романах «Земля» и «Феллах» (типологический анализ). Автореферат дисс. -М., 1982.- С. 22.

91. Шерлаимова С. Когда современность становится историей // Вопросы литературы. 1983.- №6.

92. Шидфар Б.Я. Генезис и вопросы стиля арабского народного романа (Сиры). М., Наука, 1980.- С. 231.

93. Юнусов К.О. Драматургия Тауфика аль-Хакима. М., 1976.

Араб тилидаги адабиётлар:

1. د. حسام الخطيب، سبل المؤثرات الأجنبية أشكالها في القصة السورية. دمشق 1974. ص. 137-168.
2. نبيل سليمان وعى الذات و العالم، دراسات في الرواية العربية. اللاذقية 1985. ص. 209-225.
3. عدنان بن ذريل، أدب القصة في سورية. بيروت. ص. 132-150، 151-171، 172-175، 176-197، 209-330.
4. فيصل سماق، الواقعية في الرواية السورية. دمشق، 1979. ص. 13-33، 43-59، 83-119، 199-238.
5. نبيل سليمان، الرواية السورية. دمشق، 1982. ص. 17-27، 108-130، 161-162، 162-174.
6. الموقف الأدبي عدد خاص، الرواية في سورية. دمشق، شباط 1982. ص. 9-20، 21-40، 41-66، 67-85، 116-129، 136-143.
7. المصباح الزرق. 1954 رواية.
8. الشراع و العاصفة، 1966 رواية.
9. الثلج يأتي من النافذة، 1969 رواية.
10. الشمس في يوم غائم، دمشق، 1973 رواية.
11. الياطر، بيروت 1971 (1975) رواية.
12. بقايا صور، بيروت 1971 (1975) رواية.
13. المستنقع، دمشق، 1966 رواية.
14. الابنوسة البيضاء، دمشق، 1976 قصص.
15. المرصد، بيروت، 1975 (1980) رواية.
16. حكاية بحار، بيروت، 1980 رواية.
17. الدقل، بيروت، 1981 رواية.
18. المرفأ البعيد، بيروت، 1983 رواية.
19. الربيع و الخريف، بيروت، 1983 رواية.
20. ناظم حكمت، السجن، المرأة. الحياة، 1978.
21. ناظم حكمت، ثائر 1980.
22. هواجس في التجربة الرواية، مجلة طريق أغسطس 1981. ص. 7-20.
23. أدب الحرب (بالاشتراك مع د. نجاح العطار) 1975.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. Замонавий Сурия адабиёти тараққиётининг асосий тамойиллари.....	18
II БОБ. Ханна Мина романларининг бадиий тузилиши: Мавзу ва жанрнинг янгилиги	34
2.1. Ханна Минанинг бадиий олами	34
2.2. Ханна Мина романлари поэтикаси.....	73
III БОБ. Ханна Мина ижоди ва XX аср иккинчи ярми Сурия адабиёти	80
Хулоса.....	101
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	104

ҚАЙДЛАР УЧУН

ҚАЙДЛАР УЧУН

АБДУЛЛАЕВ АБДУЛҲАЙ
БОЛТАБОВЕВИЧ

**СУРИЯ РОМАНЧИЛИГИ
ТАРАҚҚИЁТИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

(монография)

Абдуллаев Абдулхай Болтабоевич, Сурия романчилиги
тараққиётининг хусусиятлари. – Т., 2020.

Масъул муҳаррир:

*филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент Х.Х.Хамидов*

Тақризчилар:

*филология фанлари доктори, профессор З.М.Исломов
филология фанлари доктори, профессор Ш.Шомусаров*

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Кенгашининг
2020 йил 26 декабрдаги 8-сонли қарори билан
нашрга тавсия этилган.

Босишга рухсат этилди: 12.12.2020
Бичими 60x84 1/16 Шартли 7,25 б.т.
100 нусхада босилди. Буюртма №

61435